

Türkiye'de Din ve Siyaset

Makaleler

Şerif Mardin

İletişim Yayınları

1-13.Baskı 1991-2007

315 Sayfa

ŞERİF MARDİN 1927 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde başladığı orta öğrenimini ABD'de tamamladı. Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü mezuniyetinin ardından lisansüstü eğitimini John Hopkins Üniversitesinde yaptı. 1954'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak giren Şerif Mardin, doktorasını "Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları" konulu teziyle Stanford Üniversitesi'nde tamamladı. 1964'te doçentliğe, 1969'da profesörlüğe yükseldi. 1973'te geçtiği Boğaziçi Üniversitesinde siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri verdi. ABD'de Columbia ve California, İngiltere'de Oxford Üniversitesinde konuk öğretim üyesi olarak dersler verdi. Halen Washington D.C.'deki American University Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyeliği yapan ve aynı üniversite bünyesinde faaliyet gösteren İslam Araştırmalar Merkezi'nin başkanlığı görevini sürdüren Mardin'in yayımlanan kitapları şunlardır: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 (1964), Din ve İdeoloji (1969), İdeoloji (1976), Türkiye'den Toplum ve Siyaset (Makaleler derlemesi, 1990), Siyasal ve Sosyal Bilimler (Makaleler derlemesi, 1990), Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler derlemesi, 1991), Türk Modernleşmesi (Makaleler derlemesi, 1991), Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi (1989) [(Bediüzzaman Said Nursi Olayı / Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (1992)], The Genesis of Young Ottoman Thought (1962) [Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (1996)].

ARKA KAPAK

Türkiye'de düşünce tarihi, din ve siyaset sosyolojisine yaptığı önemli katkılar nedeniyle düşünce hayatımızın önde gelen isimlerinden biri olan Şerif Mardin, toplumumuzda yüz yılı aşkın bir süredir gündemde kalan din, modernleşme, Batılılaşma gibi olguları hem resmi yorumun hem de yerleşik muhalif söylemlerin dışında kalarak, toplumsal zemin ve arka planlarıyla birlikte inceler. Mardin'in pozitivist batı düşüncesinin Türkiye'de egemen görüşle birleşerek biçimlendirdiği "kabul edilmiş" eğilim ve yönteme kapılmayışı, toplumsal değişim dinamiklerini genel geçer kalıplara sokmayışı, resmi ideoloji ve Kemalist söylemin etkilerinden uzak kalışı, onu "Cumhuriyet aydınları"nın önemli bir kesiminden kalın çizgilerle ayırır ve bütün eserlerini toplumbilim dünyamızda ayrıcalıklı bir yere koymayı gerektirir.

Toplumbilimci olarak Şerif Mardin'in özgün yanlarından biri, dinin Türkiye'deki toplumsal-kültürel varlığını, tarihi ve güncel siyasi arka planıyla birlikte kapsamlı biçimde tahlil eden çalışmalarıdır. Kemalist aydınlarca dışlanmasına yol açan bu tutumu İslamcı çevrelerde referans alınmasını sağlanmış, ama dine soğukkanlı yaklaşımı nedeniyle bu çevreler de onu tam benimseyememişlerdir.

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEN KEMALİZME; DİN

İSLAMCILIK: TANZİMAT DÖNEMİ

İslamcılık cereyanı ... 1870'lerden itibaren İmparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesine verilen addır. Hemen işaret edilmesi gereken bir nokta, İslamcılık cereyanının en az iki eksenini olduğudur. Bunlardan birincisi İslamcılığı bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak takdim eden okumuşların ve aydınların fikirlerinden oluşmuştur. ... İslam kültürünün hakim olduğu yörelerde, ikinci bir İslamcılık vardır. O da geniş halk kitlelerinin o kadar kesin çizgilerle ifade edilmeyen, yazıya geçtiği zaman bile teorik konulardan çok, bir "İslami Nizam" gerçekleştirmeye çalışan arayışlardır. ... Üçüncü bir eksen olan tasavvuf, İslamcılık cereyanındaki yeri daha yeni araştırılan ve bu açıdan daha iyi bilinmesine imkan olmayan bir konudur.

İLK GELİŞMELER

İki nokta, son zamanlarda yapılan araştırmalarda oldukça açık olarak ortaya çıkmaktadır: 1) İslam gibi toplum ilişkilerini ilahi bir mesajın ışığında değerlendiren ve toplumu gereken İslami ideale yaklaştırmaya çalışan bir dinde, dinin kendisini bir "üstyapı" kurumu olarak değil, bir "temel şekillendirici" olarak ele almamız gerekir. 2) İslam'da reform hareketleri (*tecdid*) devamlı bir çaba olmuştur. Fakat 17. yüzyıldan itibaren, önceleri görülmeyen bir devamlılık bu hareketlere damgasını basmıştır.

Araştırmalar, İslam'daki en yeni kimildanmaları 17. yüzyılda ve Hindistan'da başlatmamız gerektiğini gösteriyor. 1526'da Türk hükümdarı Babür'ün Hindistan'ı istila ettiğini; Babür'ün Delhi ve Agra'yı fethinden sonra bu topraklarda kapsamlı bir Müslüman imparatorluğunun kurulduğunu biliyoruz. ... Ahmed es-Sirhindi (1625), Hinduluğun yayılma aracının Sufilik – Tasavvuf olduğuna inandığı için, Sufiliğin reformunu amaçlayan bir hareket başlattı. Sirhindi (diğer adıyla İmam-ı Rabbani) tasavvufun diğer inançlara doğru uzanan yönünü kontrol altına almak istemiştir. Ona göre gerçek tasavvuf, insanın İslam'ın kendi öz bünyesini, kendi içine bakarak, kalbini yoklayarak bulmasından ibaretti. Bunu gerçekleştirmenin yollarından biri de Allah'ın birliğini hiçbir zaman gözden kaçırmamak, Allah'ı yaratıcı güç olarak devamlı hatırdaki tutmaktır. ... Sirhindi'nin hayatının bir safhasında Nakşibendi tarikatına girdiğini biliyoruz. ... Fikirlerini devam ettirenlere de "Müceddidi Nakşibendi" (Yenileyici Nakşibendi) adı verildi.

19. Yüzyılda Müceddidi Nakşibendiliğin önemli bir gelişmesiyle karşılaşyoruz. Şeyh Halid (1776-1827), bu akımı Halep'te ve İstanbul'da yaymayı başardı. Fakat geniş etkisi Türkiye'nin bugünkü Doğu vilayetlerinde görüldü. Bitlis'in Hizan kazası Müceddidi Nakşibendiliğin bir merkezi haline geldi. ... Kafkasya'da Rus emperyalizmine karşı koyan Şeyh Şamil de bir Müceddidi Nakşibendi'ydi. ... Böylece, Nakşibendiliğin bir Müslüman "aktivizmi"nin öncülüğünü yaptığını söyleyebiliriz.

Arabistan'da Muhammed ibn Abdülvehhab (1703-1792), gençliğindeki sufi eğilimlerine rağmen daha sonra Müslümanlar arasında gelişen ve evliyaların aracı rolüne inancın bid'at olduğunu ileri sürerek, Sirhindi'ninkine paralel bir çağır açtıyordu.

Abdülvehhab'ın etrafında topladığı kimselerle Vehhabilik bir akım olarak şekillendi, fakat sonunda Osmanlılarca bastırıldı.

ABDÜLHAMİT ve İSLAMCILIK

Padişah, bundan sonra İslamı gerek kendi ülkesindeki tebasını birleştirmek için bir "bayrak" olarak, gerek ülke dışındaki Müslümanlar için emperyalizme bir karşı koyma aracı olarak düşünmeye başladı. Padişah, halk arasında Müslümanlık şuurunu bir çeşit "misyoner" örgütüyle yaymaya çalıştı. Orta Asya'da Kuzey Afrika'da ve Uzakdoğu'da aynı politikayı ajanları yoluyla sürdürdü. Bu politikaları aynı zamanda emperyalizmin gittikçe artan baskılarına karşı kendi silahı olarak kullanıyordu. Kendi ülkesinde ise aynı taktiği, Batı Anadolu'da Müslüman nüfusun gerilemesi karşısında yayılan bir Rum tüccar, çiftçiye zanaatkar dalgasına karşı kullanıyordu.

REFORMCU İSLAMCILIK

Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani'nin daha çok İslam devletlerinin güçlenmesiyle ilgili olarak ortaya attığı fikirleri bir "İslam dini düşüncesi Rönesansı" kalıbına sokmuştu. ... Mademki Hazreti Muhammed son peygamberdi, insanlık artık yeni bir "vahy" in tekrarlanmasına ihtiyacı olmadığı bir seviyeye gelmiştir. Bundan dolayı insanlar artık kendi ahlaki ve entelektüel "salvation" larını kendileri yürütebilirler.

Kendi dışındaki akımlarla paylaştığı fikirlerden biri, Kuran'ın bütün zamanlar için konmuş, değişmez bir anayasa olduğuydu. Kuran, toplum ve siyaset prensiplerinin ilkesi olarak devamlı şekilde bu iki alanda ortaya çıkacak örgütlenme sorunlarına cevap veren bir kaynaktı. ... İslam'da parlamento, Batıda olduğu gibi çeşitli kat ve sınıfların temsil edildiği bir "meclis" değil, "gerçek" in araştırıldığı bir danışma organıdır ve bu danışmanların din bilimlerinde bilgili kimseler olmaları gerekir. Bu anlayışın en son örneği, Humeyni İran'ında ortaya çıkmıştır.

Batı ile ilgili görüşleri arasında en önemlilerinden biri, "milliyetçilik" konusundaki tutumlarında belirir. ... Bir yönüyle İslamcılık akımı milliyetçilik aleyhtardır. Bu karşıtlığın hedefi, o sıralarda gelişmekte olan Türkçülüktür. Örneğin Ahmed Naim'e göre Türkçülük bir çeşit ırkçılıktır ve İslam'da ırkçılık yasaktır. ... İslamcılara göre en azından Osmanlı İmparatorluğunun çok uluslu yapısı korunmalı, imkan görüldüğü oranda İslam birliği kurulmaya çalışılmalıdır.

İSLAMIN İDEOLOJİK İŞLEVİ

İttihatçıların ilgisinin savaş yıllarında artan bir tempoyla kesifleşmesi, din konusunun onlarca daha çok, bir ideolojik etkinlik aracı olarak görüldüğünü gösteriyor. Zamanla ittihatçılar bu ideolojik etkinin ihmal edilemeyeceğini gördüler. ... İslam'a bir "toplum pekiştiricisi", yeni teşekkül eden milli devlet sınırları içinde ve dünya devletleri alışverişinde bir yer ve "kimlik" belirleyicisi görevleri yükleniyordu.

Büyük şehirlerde bir bakıma alt tabakalar arasında bir "halkoyu" oluşmaya başlamıştı. Parlamenter rejimin getirdiği bir nitelik, taşra akımlarının daha açık olarak başkentte belirmesi olacaktı. Eskiden beri İstanbul'a taşradan gelen bir vasıfsız işçi akımı vardı. Taşradaki ikinci derece ulema, kendine yeni bir dünyada yeni bir yer arıyordu. Büyük şehirlerin alt tabakaları da bu mü yarı demografik şekillenmenin içine giriyordu. Bütün bu oluşumun kapsadığı kişiler, sorunlarına İslami bir hal çaresi bekliyorlardı. ... Bir toplum sisteminin bir "dil" olduğu oranda, sözünü ettiğimiz küme kendi "dil"leriyle oluşturulan bir hal çaresi bekliyordu. Tarih tecrübeleri, memur katlarının –dış görünüşe rağmen- kendilerinden ayrı bir "dil" kullandıklarını belirtmişti.

POPÜLİST İSLAM

Halk katlarının fikirlerine tercüman olan bir ikincil ulema grubu, 1909'da İttihad-ı Muhammedi adında bir teşekkül kurdu. ... İttihad-ı Muhammedi'nin kuruluş beyannamesi, bir çeşit halk İslamcılığını temsil etmesi ve daha sonra Ortadoğu'da bunun örneklerinin görülmesi açısından üzerinde durulmaya değer bir belgedir.

İttihad-ı Muhammedi, kendisinden bir "fırka" olarak bahsetmektedir, fakat gerçekte o kendini daha çok "Karl Marx'ın Cemiyet-i Beynelmileline" ya da bir "misyoner" teşkilatına benzetmektedir. Partinin asıl başkanı, Hazreti Muhammed'dir. ... Fırka gerek bu programıyla, gerekse terör hareketleriyle yeni bir tabiat göstermeye başlamış olan İttihat ve Terakki'ye karşı yürüttüğü muhalefet dolayısıyla büyük ilgi görmüştür. Organı olan Volkan gazetesi, İstanbul'da en cesur muhalefet organları içinde yerini almıştır.

İttihat ve Terakki dinin bir ideolojik etken olarak gücünü anlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda "Cihad Fetvası" bu veri üzerine inşa edilmişti.

İSLAMCILIK: CUMHURİYET DÖNEMİ

19. yüzyılda Cemaleddin Afgani adıyla tarihe geçen düşünür, İslami düşüncenin, ayrı düşmüş, Müslüman topluluklarla uzun vadede etrafında birleşebilecekleri bir felsefi-toplumsal ve siyasal eksen yaratılabileceği, bunun İslam ülkelerinde yaşayan düşünürlerin bir görevi olduğu fikrini ortaya atmıştır.

AKIMIN TÜRKİYE'DE ORTAYA ÇIKIŞI

Türkiye'de İslamcılık 19. yüzyılın sonunda padişah II. Abdülhamid tarafından desteklenmişse de ayrımlanabilir bir akım olarak 1908'den sonra ortaya çıkmıştır. ... İslamcı mantığa göre, İslam'ın (ve Osmanlı İmparatorluğunun) gerilemesinin sebepleri Müslümanların "atalet"inden kaynaklanmaktadır.

Bunun da sonucu, eskiden bir medeniyet kaynağı olan İslam dünyasının, Batı'dan geri kalması ve, bu dünyanın "vurucu" gücünü temsil eden Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı devletleri tarafından parçalanmaya başlamasıdır. ... Osmanlı İmparatorluğu, Batı'yı taklit etmek yoluyla geriliğini ortadan kaldıracığını düşünmüş, fakat taklit onu hareketlendiren iç dinamiği söndürmüştür. Bu açıdan, ... yeniden, "İslamlaşması" gerekir.

Diğer taraftan Batılılar her ne kadar bir siyasal sistem olarak demokrasinin kendilerince icat edildiğini yayıyorlarsa da, bu doğru değildir. İslam'da, şeriata bağlı olarak yürütülen ülkelerde demokrasi zaten vardır. ... Kur'an'da geçen "*her işte ümmetimize meşveret et*" (onlara danış) kuralı, parlamenter sistem için de bir çeşit İslami dayanak sağlamaktadır.

İslamcılara göre, 1876 Osmanlı Kanun-u Esasisi gibi Müslüman bir ülkede yapılmış bir anayasanın da üstünde bir "Allah anayasası" (şariat) olduğunu unutmamak gerekir.

Tanzimat'tan beri Batı'dan alınan bazı kurumlardan artık geriye gitmenin mümkün olmadığını anlaşılmaması, İslamcılar arasında Batı'nın tekniğini almak, Müslüman kültürü saklamak amacını güden bir grubun belirmesine neden olmuştur.

İttihat ve Terakki idaresi, 1911-1917 arasında programında gittikçe artan ideolojik İslami ifadeler sokmasına rağmen İslamcılarını gerçekten İslam nizamının savunucusu olduğuna ikna edememiştir.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet, din işlerini daha kesif bir şekilde din adamlarının omuzlarına yüklemek, onları siyasi işlerden ayırmakla, devletin din işlerinde görünen ağırlığını kaybetti. Dini kuruluşlarda dinin taşralı, dar anlayışı egemen olmaya başladı. ... 31 Mart hareketi Türkiye'de birbirinden ayrı iki İslamcı küme olduğunun habercisi olmuştur. Fakat dar taşra zihniyetinin –ve beraberinde getirdiği "mahalle adabı"nın - İslam kisvesi altında ileri sürütmesi ikinci defa Bağımsızlık Savaşı'nda görülür.

KURTULUŞ SAVAŞINDA İSLAMCILIK

Anadolu'da istilaya karşı örgütlenme, birçok yerde din adamları tarafından yürütülmüştür. ... Bu şekilde kendilerini gösteren kişilerin aynı zamanda Birinci ve İkinci Meclislere temsilci olarak katıldıklarını görüyoruz. ... Bundan dolayı dini akımların 1945'ten sonra yeniden canlanmasına "hortlama" demek yanlış olur. Bu ara kesiminde dinin kendini sürdürmesi, üç odak noktasından olmuştur. Bunlardan birine kültür "muhafazakarlığı" diyebiliriz. (Osmanlıca sözcük, bu alandaki gelişmeyi "tutuculuk"tan daha iyi vurgulamaktadır.) İkinci odak noktası tarikatlar; üçüncüsü ise dini modern toplumlarla bağdaştırarak aynı zamanda onu yeniden yapılandırmaya çalışan akımlardır.

KÜLTÜR TARTIŞMASI

Cumhuriyet idealleri laiklik ve Batıcılık etrafında toplanırken... bir aydınlar grubu, bir taraftan Cumhuriyeti rejim olarak desteklerken yeni rejimin kültür politikasının bütün yönlerine katılmamışlardır. ... Bunlar, bir ülkenin kültür geçmişinin olduğu gibi ortadan kaldırılamayacağını savunurlar. ... Doğrudan doğruya dinci olmayan bu akımın temsilcileri, özellikle dinin toplumu pekiştiren, ona ahlaki bir temel veren bir sosyal araç sayılması gerektiğini savunurlar. Bu açıdan, eğilime "Durkheimci" adını verebiliriz.

Laikliğin tartışılmaya başlandığı 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'nde (1947), dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici olduğu ilkesi çok açık olarak ortaya sürülmüştür.

TARİKATLAR

Cumhuriyet yıllarında Şeyh Sait isyanı ve Menemen Olayı, Nakşibendileri Cumhuriyet'in tam karşısında görülen güçler arasına soktu. Ancak, dini bir örgütlenme ve bir dinsel fikir kaynağı olarak, Nakşibendi tarikatının Halidi kolu etkinliğini sürdürdü. ... Mehmed Zahid Efendi'nin önemi, Milli Selamet Partisi'nin önderlerinin, etkilediği kimseler arasında gözükmesinden de belli olmaktadır.

Nakşibendiliğin diğer kolunun önderliğini Silistre 1888 doğumlu Süleyman Hilmi Tunahan yapmıştır. Tunahan'ın 1989'da ölümünden sonra, müritlerinin liderliği 1970'lerde Kütahya milletvekilliği yapan Kemal Kaçar'a geçmiştir. Bu "Süleymancılar" kolunun özelliği, devlet denetiminde İmam Hatip Okullarında yapılan din eğitimini "meşru" saymamış olmasında toplanır.

Nakşibendiliğin bir diğer kolu, Şeyh Abdülhakim Arvasi (öl. 1943) yoluyla etkinliğini sürdürmüştür. Arvasi'nin ardından gelen Hüseyin Hilmi Işık ve "Işıkçılar", İslam'da "reformcu" olarak gözükken akımlara karşı koymaları açısından ilginç bir karakter göstermektedirler.

NURCULUK

Said Nursi, tarımsal bir alanda yaşayan ve gerek Cumhuriyet'in laikliğine, gerek yeni açılan dünyaya katılmakta zorluk çeken bir toplum kesitinde etkili olmuştur. Bediüzzaman bu kişilere İslam üzerine kurulu, fakat içinde tasavvuf ilkelerinin izleri görülen bir "Kuran'a dönüş" sunmuş, zamanla etkisi şehirlere de yayılmıştır. ... Nurcular 1973'te MSP'yi desteklemişler, fakat daha sonra desteklerini AP'ye vermişlerdir.

ENTELEKTÜEL TASAVVUFÇULUK ve KOPUKLUKLAR

Cumhuriyet devrinde bir diğer akım, entelektüel tasavvufçuluktur. Bu eğilimlerin liderleri arasında İsmail Fenni Ertuğrul ve Kenan Rifai gibi kimseleri saymak gereklidir. Bu hareket, daha çok kişilerin kendi dünyalarını inşa etmeyle uğraştığı için burada üzerinde durulan İslamcılık hareketinin tamamen içinde sayılmaz. Şeriatla mistisizmin sentezini yapmaya çalışmış ilginç bir toplumsal girişim.

Taşra mahsulü bir tür "püritanizm" buluruz. Bu da içki yasağı, büyüğe hürmet, tesettür ve vatandaşların cinsel hayatı üzerinde kontrolün konması gibi dar, popülist ve felsefi içeriği olmayan bir değerler kümesinden oluşur.

TÜRKİYE'DE DİN VE LAİKLİK

Laiklik, 19. yüzyıl Fransız anayasal pratiğinden ortaya çıkan ve devletin herhangi bir din, mezhep ve sınıfa dayanmamasının gereğine işaret eden bir kavramdı. ... Müslümanlar dini görevlerini devletten bağımsız olarak yürüten Katolik Kilisesi gibi muhtar bir dini kurum kurmuş olmadıkları için, laiklik Türkiye'de dinin resmi bir müessese halinden çıkarılmasından öte bir anlam taşıyordu. Fransa'da din ve devlet zaten iki ayrı kurumsal idare yönünde işlemekteydi ve sonunda toprak hukukunda ayrıldılar. Türkiye'de laiklik devlet politikası haline geldiğinde, devletin bir uzvu vücudundan koparılmış gibi oldu. Türk laikliğinin niçin önemli bir başarı olarak görüldüğünün sebebi budur.

OSMANLI BÜROKRASİSİ ve MODERNLEŞME

Osmanlı hanedanına tam bir sadakatle bağlı ve bazen hanedana karşı devlete öncelik veren bir askeri sınıf ve yönetici memur kadrosu meydana getirdiler. İslam hukuku eğitimi görmüş kişilerin (kadıların) istihdam edildiği bir adli ve idari memuriyet ağı oluşturdular.

16. yüzyılda Arap topraklarının, Mekke ve Medine'nin İmparatorluğa katılmış olmaları sonucu, Osmanlılar kendilerini İslam Hilafeti'nin varisleri olarak görmeye başladılar; Osmanlı sultanı da, bütün İslam dünyasının hamisi rolünü üstlendi. Netice olarak, Türkler çok daha önceden İslam'ı kabul etmiş ve kurdukları devletlerde İslami kurumlara önemli bir yer vermiş olmalarına rağmen, din ancak şimdi yeni bir "imparatorluk" boyutu kazanmıştı.

Osmanlı İslam'ının bir özelliği, Osmanlı memurlarının bilhassa canını sıkıyordu: Batı Asya'da liderlik gömleği için Osmanlılarla rekabete girişen hükümdarlar tarafından 16. yüzyılda İran'da

benimsenmiş olan Şii İslam formu. Bu yüzden, Osmanlı Şiiileri, Osmanlılar tarafından, hükümlerinin temelini oymaya çalışan tehlikeli bir beşinci kol olarak görülmekteydi. Fakat Osmanlı memurları, Şiiiliğin tehlikelerinden tamamen ayrı olarak, İslam'ın uygulanmasını, bütün memurların paylaştığı bir perspektiften, yani zaten hantal unsurlardan oluşmuş bir mozaik olan Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması korkusu ile değerlendirmekteydiler. ... Osmanlı memurları, dini hareketlerin ortaya çıkaracağı tehlikeleri en aza indirecek, tam manasıyla hakim bir din anlayışı tesis etme ihtiyacı duydular. Bu maksatla birtakım tedbirlere başvurdular. İlk olarak Sünni İslam'ı empoze etmeye çalıştılar; ihanet içindeki Şiiiliği sürekli göz hapsinde tuttular. İkinci olarak, tehlikeli gördükleri heterodoks zümreleri İmparatorluğun uzak köşelerine sürdüler. Üçüncüsü ve en önemlisi, dini bir elit ortaya çıkarmaya ve bu elit tarafından kontrol edilen bir eğitim sistemi kurmaya çalıştılar ki, bunların ikisi de devletin kontrolü altındaydı. Yüksek dini görevliler, ulema, geçimleri devlet tarafından karşılandığı ve meslek hayatları sırasındaki yükselme yolu (tarik) devlet tarafından tespit edildiği için, gerçekte birer memur haline getirilmişlerdi.

İslam toplumlarının hükümdarları, müminler topluluğunun reisleri olarak görüldükleri ve bu toplumlarda toprak hukuku esas itibarıyla Kuran'a dayandırıldığı için, İslam dini hiyerarşisi, teorik olarak, İslam devletlerinin anayasa hukuku denilebilecek bir şeyle organik bir ilişki içindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema, devlet teşkilatı ile çok daha açık bir biçimde bütünleşmişti. Eğitimi, kazai ve idari çatıyı kontrol altında bulundurmaları sayesinde, devlet elemanları gibi hareket etmekte ve bu şekilde, dolaylı olarak, devletin sosyal hayatı denetim altında tutmamasını temin etmekteydiler.

Medresenin hazırlık sınıflarında belagat (*rhetoric*) ve gramer gibi genel konular okutulmakta, fakat daha üst sınıflarda dini çalışmalara ağırlık verilmekteydi. ... Yaygın örnek, ilk tahsilden sonra çocuğun, on bir veya on iki gibi körpe bir yaşta, bürokrat olma üzere bir hükümet dairesinde bir usta yanına çırak olarak verilmesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı sırada, bu gerilemenin sebebi olarak bürokratlar ve ulema arasında birbirine zıt iki görüş ortaya çıktı. Ulemaya göre, gerilemenin sebebi dini idi: Osmanlılar, Müslüman olarak görevlerini ihmal etmişler ve bu yüzden, inançlarının güçlü olduğu zamanlardaki hakimiyet kudretini yitirmişlerdi. Askeri ve bürokratik memur sınıfına göre, imparatorluk devlet mekanizması bozulduğu için gerilemişti: Sorumluluk gerektiren yerlere ehliyetsizler yerleşmiş; tahsisatlar hakkı olmayanlara dağıtılmış, rüşvetçilik yaygın bir hal almıştı.

19. yüzyılın ortalarından önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak hukuku, teorik olarak, Kuran'a dayalı *Şeriat* idi. ... Sultan Abdülmecid tarafından Gülhane Hatt-ı Hümayunu adı verilen bir temel fermanın ilanı ile resmen başlatıldı (1839). ... Böylece nizamı kanun ile dini kanun arasındaki zaten mevcut bulunan çatlak, Tanzimat döneminde derinleşti.

Tanzimat'ın yeni mevzuatı, gerçek niteliği itibarıyla laik idi. ... Tanzimat dönemi (1839-76)... Medresede yetişmiş kadıların fonksiyonlarının, yeni bir tip ücretli memura aktarılması oluşturuyordu. Bu kadroların eğitilmesi için 1859'da yeni bir okul, Mülkiye Mektebi, açıldı.

1846'da Umumi Maarif Vekaleti'nin ihdasıyla yeni bir laik çatı oluşturuldu. Devlet, 1847'de özel desteklerle veya hayırseverlerin bağışlarıyla finanse edilen mahalle mektepleri yerine, bizzat

kendisinin finanse ettiği ilkokullar sistemini getirmek suretiyle eğitim safhası üzerindeki doğrudan kontrolünü arttırdı. 1850 ve 1860'larda ilköğretim sonrası eğitim sistemi Türkiye'nin her tarafında yaygınlaştırılmaya başlandı. Tanzimat'ın bu konudaki önemli eğitim başarısı, eğitim kadrolarına yönelik politikasının temel taşı olan *Rüşdiye* idi. ... Laikleşme (*secularisation*), çok daha önceleri Tıbbiye'nin (1827) ve Harbiye'nin (1834, 1846) kurulmasıyla, yüksek eğitim kurumlarında başlamıştı. Bir yenisi, laik hukuk mektebi 1880'de faaliyete başladı.

Tanzimatçılar tarafından başarılan kurumsal laikleştirme, onların modern ilmin pratik uygulamaları lehindeki tavırlarıyla paralellik göstermekteydi.

Tanzimat'ın mimarları laik olmalarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini yapısının bir yönünün politikaları üzerindeki etkisinden kurtulamadılar. Hala, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini din kaynaklı teori çerçevesinde düşünmüyorlardı. ... Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürü İslam'dı; fakat Osmanlılar, sorumlulukları altındaki bu kültürü ihmal etmişlerdi.

Osmanlılar da iki başlı bir yönetim sistemine sahiptiler. Bu sistem, bir açıdan *teritoryal* idi -yani Osmanlı İmparatorluğu vilayetlere bölünmüştü- fakat diğer bir açıdan, dini farklılaşmalara dayanmaktaydı. Bu sınıflandırmaya göre, gayr-i Müslimlere etnik ve dil bağları dikkate alınarak değil, dini bağlılıkları göz önünde tutularak muamele ediliyordu. ... Bu anlamda, İslam cemaati, daha ziyade Arapların, Türklerin, Arnavutların, Kürtlerin ve Çerkezlerin dahil olduğu bir ünite olarak kavramlaştırılmaktaydı.

19. yüzyılın ortasından itibaren, imparatorluktaki dini cemaatler arasındaki iç gelişmeler, iç yönetimlerinin yapısını değiştirdi. Laik kesim güçlerini arttırdı; o zamana kadar dini hiyerarşinin uhdesinde bulunan görevlerin çoğunu halk meclisleri deruhte ettiler.

Cemaat bağlılığının bu belirgin süreci, birçok Osmanlıyı, kendi geleceklerini birbirine daha sıkı bağlı bir Müslüman cemaatine dayanmakta görmeye yöneltti. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesiyle ilgili olarak ortaya çıkan Müslüman kanaatinin üçüncü bir varyantı ile karşı karşıya geliyoruz. ... 1871 yılına, Sadrazam Ali Paşa'nın ölümüne kadar, devlet adamları arasında, bütün Osmanlıların sadakatini Osmanlı devleti lehine kazanmanın yolu olarak, biri Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal modernleşmesinin devam etmesini destekleyen, ikincisi yeni bir siyasi formül olarak İslam'ı kullanmaya meyilli iki hizip, çoktan oluşmuş bulunuyordu.

Atatürk, bu girişimlerin devam ettirilmesinin çıkar yol olmadığına inandığı için, 20. yüzyılın ikinci on yılında, bu tercihleri reddetti.

Abdülhamid, ilme ve onun pratik uygulamalarına itimat etmekle beraber, tebasına müşterek bir gayeye yönelik şuur aşılacak bir manivela olarak İslam'ı kullanmayı tercih etti. O, modern bir devletin, atalarının zamanında devlet mekanizmasının işlemesine kafi gelmiş olan zımnî bir bağlılık ile işleyemeyeceğini anlamıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, genç bir subay tarafından da görülecek olduğu gibi, kolektif kimlikten yoksun idiler. Söz konusu subay, Anadolu'dan gelen acemi erlerin eğitimleri sırasındaki ilk tecrübelerini şu şekilde anlatır:

"Askerlerimiz ferdi olarak iş görebilen kişiler olmaktan ziyade, çark dişlileri gibi bir toplum içerisinde, bir grubun parçaları olarak iş görebilecek nitelikteydiler. ... "Dinimiz nedir?" sorusunu sorduğum zaman, alacağım cevabın "Allah'a hamd olsun, Müslümanız" olacağını düşünüyordum. Fakat aldığım cevaplar bu değildi. Kimisi "İmam-ı Azam'ın dinindeniz" dedi. Kimisi "Peygamber Ali'nin taraftarlarıyız" dedi. Bazısı, bu sorunun cevabını veremedi. Bir kısmı da gerçekten Müslüman'ız" dedi fakat "Peygamberimiz kimdir?" diye sorulduğunda daha da çok karıştırdılar. Kat'iyyen kimsenin aklına gelmeyecek peygamber isimleri zikredildi. Birisi "Peygamberimiz Enver Paşa'dır" dedi."

İslam'ın kara cahili olmalarına rağmen, din hala 'dahili bir jiroskop' kazandırabilecek vasıtalarından biri, aynı zamanda milli bir gaye uğruna kendileri lehinde kullanabilecekleri bir kişilik kavramı idi. ... İslam'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça ücra bölgelerinde bir çeşit sosyal kimlik ve bir çeşit dayanışma meydana getirmede geniş bir etkisi olduğu görülmüştü. Fakat, bugün bile, İslami rabitanın bir proto-milliyetçilik biçimi olarak doğası anlaşılmamıştır.

YÜKSEK ÖĞRENİM KURUMLARININ ISLAHI ve SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Askeri rüşdiyelerin, eğitim standartları yüksekti. Askeri eğitim sistemi içinde üst basamaklara yükseldikçe, pozitif bilimleri vurgulayan bir dünya görüşü kazandılar.

Jön Türklerin -"bilimsel ütopyacı" dünya görüşünü korumak için- meslektaşlarından biri olan Ziya Gökalp'i İslam'a alternatif bir formül bulmakla görevlendirmeleri, bu kuşkunun ürünüydü. Jön Türkler, öylece Tanzimat ricalinin hayal bile edemeyecekleri birey yapıyorlardı: Sistematik, iç tutarlılığı olan bir reform teorisi adına araştırma başlatmışlardı.

Ziya Gökalp'in incelemeleri, onun iki fikir üzerinde, "millet" ve "medeniyet" üzerinde, yoğunlaşmasına sebep olmuştu. Ona göre, "medeniyet", muhtelif toplumların ortaklaşa kullanabilecekleri teknolojik ve kültürel araçlardan ibaretti. ... Gökalp, milliyeti "hars" (kültür) kavramına bağlamıştı. Bir "kültür", bir halkı belirleyen değerler, inançlar ve kurumların gizli bir örüntüsüydü. ... Ziya Gökalp'in... gelecek tasarımı, Türk milletinin gizli, fakat yaşayan kültürünü ortaya çıkarmak, o temel üzerine bir Türk devleti kurmak ve İslam'ı vicdani bir mesele, şahsi bir inanca dönüştürmekti. Söz konusu uygulama Şeyhülislamın kabine dışında tutulmasına, şer'iyeye mahkemelerinin şeyhülislamıktan ayrılıp adalet bakanlığına bağlanmasına; vakıfların idaresinin kabinenin bir üyesinin uhdesine verilmesine, medreselerin şeyhülislamıktan alınıp eğitim bakanlığı tarafından idaresine yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve Arap topraklarının kaybedilmesi ile yeni bir durum ortaya çıktı. Türkiye için bütün pratik gayeler, bundan böyle Anadolu yarımadasından ibaretti. ... Bununla birlikte Mustafa Kemal ... mukavemet hareketini yönettiği 1919-1922 yılları arasında Türkiye dışındaki Müslümanların yakınlıklarına ihtiyaç duyup sık sık İslam birliği tema'sını kullandı.

TOPLULUK İÇİN YENİ BİR BÜTÜNLEYİCİ SİSTEM

Pek çok Türk ve yabancı bilim adamı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu –gerçi o her ne kadar radikal bir organizasyon ise de- Osmanlı İmparatorluğunun kalıntısının yeniden örgütlenmesi olarak görürler. Gerçekten, aradaki sınır, yalnız Cumhuriyet'in asıl kurucularının tavırlarının radikalleşmesinde değil, fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin tam bir ulus-devlet olarak kavramlaştırılmasında ortaya çıkar. Olan şey, Mustafa Kemal'in varolmayan, farazi bir varlığı, Türk Milletini ayağa kaldırarak ona hayat vermesiydi. Onun girişmiş olduğu projenin gerçek boyutlarını bize veren ve düşüncesinin ütopyacı niteliğini ortaya çıkaran ,

olmayan bir şey için sanki varmış gibi çalışması ve onu var etme yolundaki kabiliyetidir. Göreve başladığı sırada Türk milletine "genel irade"nin ne de milli bir kimliğin kaynağı olarak vardı. O, aşırı ölçüde ihtiyatlı meslektaşlarından bir gelecek fikri ve bu fikri gerçekleştirmede taşıdığı arzu bakımından ayrılmaktaydı.

Onun, istiklal hareketinin siyasi meşruiyet kaynağı olarak "büyük" Millet Meclisi kavramını kullandığında, siyasi dehasının ilk örneğini buluyoruz. ... Esas olarak İmparatorluğun çeşitli dini alt-gruplarına atfedilen fakat bu özel durumda İslam cemaati için kullanılan millet, meşruiyet kaynağı olarak, topluluğun hakimiyet haklarını yeniden oluşturabilecekti. Gerçekte, 19. yüzyılın sonundan beri, millet ibaresi, "nation" kelimesinin karşılığı olarak gittikçe artan bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu yüzden anlamı belirsizdi. Bu belirsizliğin bir sonucu olarak, Ankara'da toplanan ve içinde güçlü bir dini temsilciler zümresinin yer aldığı Büyük Millet Meclisi, 1926'de teklif edilen Geçici Anayasanın I. maddesini itirazsız kabul ve tasdik etti (20 Ocak 1920). Adı geçen madde, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu bildiriyordu. Kavramın müphemliği, din adamlarının yardımlarının istenildiği şeyin cemaatin hakları olduğuna inanmalarına imkan veriyordu; halbuki Atatürk için bu, milletin hakimiyetine yol açılmasında bir hazırlıktı.

Kasım 1922'de saltanatın ilgası; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve nihayet 3 Mart 1924'te bir dizi önemli kanunlar: hilafetin kaldırılması, eğitimin tümünün devlet tekeline alınması [*tevhid-i tedrisat kanunu*] ve medreselerin kapatılması izledi. Din işleri ve vakıfların yönetimi, bundan böyle başbakanlığa bağlı başkanlıklar tarafından yürütülecekti. Nisan 1924'te şer'i mahkemeler lağvedildi. 1925'te tarikatlar yasaklandı. 1926'da İsviçre medeni hukuku kabul edildi ve şeriatla ceza hukuku arasındaki bağ koparıldı. 1928'de, İslam'ı hala devletin dini olarak zikreden anayasa maddesi iptal edildi. Aynı yıl içinde Latin alfabesi kabul edildi.

Bu hareketler için ne zaman mantıklı bir sebep aransa, öne sürülen gerekçe "muasır medeniyetin icapları" idi. ... 1937'de, laiklik ilkesi, Parti'nin diğer yol gösterici beş ilkesiyle - cumhuriyetçilik, milliyetçilik, devletçilik, halkçılık ve inkılapçılık- birlikte anayasaya sokuldu.

Cumhuriyet rejiminin temel hedefleriyle ilişkisi... Bu hedeflerden birisi, Türk toplumu için sosyal bir pekiştirici ilkesi bulma ve Türkler arasında sosyal şuuru yükseltmenin bir vasıtasını oluşturma ihtiyacı idi. Bu iki hususta İslam, yetersiz görüldüğü ölçüde reddedilmişti.

Yeni Türklerin şuuru, Atatürk'ün bütün geçerli bilgi ve davranışların kaynağı olarak defalarca zikrettiği ilim ("Garp Medeniyeti") içinde kök salacaktı.

1930'larda milli kimliğin gelişimine yardımcı olacağı umulan, "Türk tarih tezi" ve "Güneş-dil teorisi" adlı iki ideoloji meydana çıktı.

"Türk tarih tezi", Türklerin Osmanlı İmparatorluğu içinde bir araya getirilmelerinden çok daha önce, medeniyete katkıda bulunmuş oldukları fikri üzerine inşa edilmişti. ... Tarih tezi, amacını sınırlı ölçüde başardı; Türkler, Türk olarak başarılarından kaynaklanan yeni bir duygu hissetmeye ve dünyaya bir Türk olarak gelmiş olmakla gurur duymaya başladılar; halbuki, bundan sadece elli yıl kadar önce Türk terimi, hala Osmanlı İmparatorluğu'nun sakinleri tarafından göçebe veya köylü ile eşanlamlı olarak kullanılmaktaydı.

"Güneş-dil" teorisi, 19. yüzyılın ortasından beri Osmanlı edebiyatında oluşturula gelen bir gelişmeyi, başka bir deyişle, Osmanlı memurlarının süslü ve kinayeli dilinin yerine halk dilinin gittikçe artan kullanımını rasyonelleştirme teşebbüsü idi. ... Diğer birçok dilin bu temele dayandığı, şayet bu ilk Türk dili incelenirse lengüistik kullanıma elverişli bir kılavuz bulunabileceği ileri sürülmekteydi. Bu, lengüistik araştırmaların ışığında ispat edilmesi güç bir teori idi. ... Bu, çağdaş Türklerin kendileri için bir Türk kimliği meydana getirmenin mevcut yollarından biridir.

Kemalizm'e sosyal bir ideoloji sağlayan daha katı başka bir toplum teorisinin bulunduğu görülüyor. Bu teori, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi olan solidarizmdi. Solidarist teori, Türkiye'ye Durkheim ve onun hayranlarından biri olan Ziya Gökalp vasıtasıyla ulaşmıştı. Teori, çağdaş toplumda sınıflar arası bir çatışmanın gerekli olmadığı tezi üzerine dayanmaktaydı. ... Son yıllarda Kemalizm hızından çok şey kaybetmiş olabilir; fakat onun çelişkisiz ve aynı zamanda yeniden dağılımcı toplum rüyası, Türk sosyal düşüncesini etkilemeye devam etmektedir.

YENİ TÜRKİYE ve BİREY

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun haricine, birincisinde Fransa'da askeri manevraları izlemek için, ikinci defa Sofya'da askeri ateşe olarak ve üçüncüsünde Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sırasında olmak üzere toplam üç kere çıkmıştır. ... Atatürk, Fransızca okur ve hakkıyla anlardı.

Benim ileri sürebileceğim bir varsayım, söz konusu laikleştirici reformların İslam cemaatinin kolektif baskısından kişiyi kurtarmanın altında yatan ortak payda ile birbirine bağlandığıdır. Bunu anlamak için, Osmanlı İmparatorluğu'nda topluluğun en küçük faal birimine, mahalleye göz atmamız gerekir. Çoğu zaman, bir dereceye kadar keyfi olarak çizilen sınırlarıyla birlikte, mahalle, idari bir birimden daha fazla bir şeydir; o, külhanbeylerinin ve sadık köpeklerinin koruduğu sınırlarıyla kesif bir *gemeinschaft*'tir ve sıradan bir Osmanlı vatandaşının ömrünün çoğunu içinde biçimlendirdiği bir çevredir. ... Daha yüksek mercilere gidecek dilekçe üzerine ilk mühür, imam tarafından vurulurdu. ... Atatürk reformlarının, mahallenin ahlakı kontrolünün içine sinen şahsi bağlılıklar ve ikiyüzlülük yerine, bu denetimi etkisiz hale getirmeye çalışan bir kurallar dizisi ve onun yerine kişiye hareketlerinde sorumluluk veren bir düzenlemeler sistemini yerleştirmeye çalışan bir yönü vardı.

Atatürk'ün bireyi, halk denetiminden zorla söküp almasında gördüğümüz kararlılığının bir kez daha yeni eğitim sisteminde bulunan bir kökeni vardı.

Aile ile birey, mahalle denetiminin bu her iki unsuru "toplum" kavramına dahil edilen alt birimlerdi ve "toplum"u ıslah etmek isteyen kişiler aynı zamanda, aile reformu isteyenlerdi. "Toplum", mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ilkesine göre işlemekteydi ve bu yüzden o derhal iç köleliği mahkum etmişti. Mahalle, diğer taraftan, iç köleliği hayatın bir gerçeği olarak kabullenmişti. Toplum, sözleşme üzerine kurulmuştu ve mahalle ise tahmil edilen esaslara göre işliyordu; bu yüzden mahalle insan kişiliğinin genişlemesini engelleyen geleneksel değerlerin bir fonu olarak görülmeye başladı.

Atatürk, şalvar ve fesin, karnavalın bir parçası olduğu görüşüne sıkı sıkıya bağlıydı. Bu sadece estetik zevkinin incinmiş olmasından değil, aynı zamanda, bu kıyafetler nihai meşruiyetin dini

değerlere dayanılarak kazanılmasını gerektiren ve bu yüzdende din ve insanı çürümeye uğratan halk kültürünün boğucu hakimiyetini sembolleştirdiği içindi. Meşruiyetini bilimden alan Batı toplumu, çok daha hür ve bu sebeple daha yaratıcıydı. Bilim, sadece kişinin yaratıcılığını geliştirebilmesinde boğucu halk değerlerinden onu kurtarmaya muktedir bir kurallar dizisiydi. Atatürk, bu amaca yönelik iki siyaset tasarlamıştı: Birincisi, özel hedefi, kontrolü ortadan kaldırmak olan laik yasalar; ikincisi de Cumhuriyet için kültürel bir Batılılaşma programı.

ATATÜRK'ÜN SEKÜLARİST REFORMLARINDA BİREY

Mustafa Kemal'in, kişiyi topluluk normlarından kurtarma girişiminde karşımıza çıkan ilk görüntü, "tevhid-i tedrisat" kanunudur (3 Mart 1924). Bu kanun, eğitimi, ilk ve son defa, ulemanın elinden almakla kalmadı, ayrıca ortak eğitimin ve böylece de okul yıllarından ileriye doğru cinsiyetler arasında tam anlamıyla yeni bir kaynaşmanın yolunu açmış oldu. Atatürk'ün kadın haklarının tesisi için yaptığı hamle, ona mahalle ethos'unun en boğucu ve karanlık yönü gibi görünen şeyi, yani günlük hayatın sıradanlığı içinde kadın ve erkek ilişkilerinde görülen kısıtlamaları yerle bir etmek için girişilmiş kesif bir çaba olarak kavramlaştırılabilir. İsviçre Medeni Hukukunun kabulüyle getirilen geniş bir alandaki değişimler, kadının yasal statüsünün dönüşümü ile ilgiliydi. Bunlar arasında tek-eşli evlilikler, varisler olarak erkek ve kadınların statü eşitliğini ve emlakın yönetimi ile ilgili birtakım hükümler yer alıyordu. Bunu 1930'da kadınlara mahalli seçimlerde seçme ve seçilme hakkının verilmesi (14 Nisan 1930, Belediyeler Kanunu) ve 1934 senesinde genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkının kabulü takip etti.

Hiçbir zaman kanuna bağlanmayan "peçenin kaldırılması" bu gelişmeyi izledi.

Bir kez daha, Atatürk'ün tarikatlara yönelik tavrı, boğucu *gemeinschaft*'a karşı saldırısı ile alakalıdır. Tarikatları kaldıran 1925. tarihli kanun okunduğu zaman, Atatürk'ün hatırında tuttuğu şeyin ya mahalli siyasi bir güce sahip eşrafın veya daha alt sınıfları sömüren cahil ve ahlaksız simalar olarak ortaya çıkan yerel karizmatik önderlerin etkilerini kırmak olduğu açıkça göze çarpar. Türkler, gelecekte sefih şeyhlerce değil, bilimin açıkladığı yöntemle göre yönetileceklerdi. Onların kişiliği mutaassıp din adamları topluluğu tarafından değil, Batı kültürüne aşina olmakla belirlenecekti.

ATATÜRK ve BATI KÜLTÜRÜ

Türk vatandaşlarına, din ve dini kültürün yerini alacak yeni bir dünya görüşü sağlamak için Atatürk, medeniyetle eş tuttuğu kültürel bir Batılılaşma hareketini himaye etti. Alfabe, Batı dillerindeki çalışmalara kısmen daha kolay bir giriş mümkün kılmak gayesiyle Latinceleştirildi. Bir süre için, şark müziğinin icrası açıkça yasaklandı. Opera, bale, çok-sesli müziğinin öğretildiği konservatuar Ankara'da açıldı. Batı tarzı resim, aynı zamanda, modern Türk ressamlık ürünlerinin sunulduğu birkaç süreli yayma maddi destek veren hükümet tarafından desteklendi. 1926 yılında, bir Atatürk heykeli, İstanbul'da törenle açıldı. İnsan cismini bir benzerini yapmanın aleyhinde bir yasağın açıktan açığa uygulandığı bir ülkede, bu dikkate değer bir cesaret demektir. Heykeller, şimdi Türkiye'nin dört bir yanını süslüyordu. Halk kültürü, "Halkevlerinde (1930'da Batılı bir kalıp içinde kültürü yaymak amacıyla kurulan merkezler) inceleme konusu yapılmakta ve Türk kültürü böylece, mahalle İslam'ının dış kabuğu hariç, öne çıkarıldı.

Çoğu zaman, laisizmin altını oymakla suçlanan Demokrat Parti bile, bu ilkeyi yürürlükte tutmuştu. Bununla birlikte, bu partinin kısmen Cumhuriyet'in anayasal temellerini tehdit edebilecek dini bir taassuba cesaret verdiği korkusu, 1960 askeri darbesine yol açtı.

İslam'ın yeniden canlanmasına elverişli bir sosyal çevre vardır. Bu, kısmen demografiktir: Türkiye'nin nüfusu, kendileri için ideolojinin böylesine elzem olduğu delikanlılık çağındaki büyük bir yığılmayla bir arada, çok hızlı artıyor. Bu anlamda İslam, Marksizm'le rekabete girer. Fakat, demografiden daha önemli olan "sosyal hareketlilik"tir; kitle iletişiminin etkisine bağlı olarak Türkiye'nin çok daha geniş bir kesiminin, çevrelerini değiştirme ve kendilerini diğer rollere sevk etme yeteneğidir. Buna, geride doldurulacak bir boşluk bırakarak geleneksel kökenlerden kopma eşlik etti. Bu durumda, Kemalist tecrübenin birtakım zaafı ortaya çıkmaya başladı.

Kemalizm, Türklerin ferdi kimliklerini oluşturmada İslam'ın oynadığı rolü anlamamıştı. Her şeye rağmen İslam'ın, kişinin bu dünyadaki varlığına, onun asli antolojik güvensizliğine seslenen, kendisini psikolojik dürtülere tutunmasını sağlayan bir yönü olagelmişti. Sosyal hareketliliğin, geleneksel çevrelerinden fırlatılıp atılan insanların güvensizliğini azaltmadığı, aksine artırdığı için Türkiye'de İslam'ın daha güçlü hale geldiği, herkesçe bilinen, fakat üzerinde durulmaya değer bir gerçektir.

Ne yazık ki, Kemalizm'in inceden inceye işlenmesinde böyle önemli bir rol oynayan pozitivizm, Türkçe versiyonunda, Auguste Comte'un şu uyarısını aklına getirmeyi yeğlememiştir: "İnsanlık, geçici hizmetlerini asla unutmaksızın nihai olarak Tanrı'nın yerine geçiyor."

ULUS DEVLET: DİN ve SİYASET

MODERN TÜRKİYE'DE DİN (1977)

GİRİŞ

Türkiye'deki olumsuz laiklik düşkünlüğü, din araştırmalarını önemli ölçüde fakirleştirdi; zira, bu yolla dini araştırmalar, psikolojik ihtiyaç, kültürel önem, alışlagelmiş davranış biçimi, sosyal değerler ve kısmen de olsa kurumsal ortam şeklindeki kendine has gerekli çerçevelerin dışına itilmişlerdir.

Bu noktada izah edilmesi gereken en çarpıcı davranış özelliği, 25 yıllık laik bir politikayı müteakiben, geniş Türk kitleleri arasındaki dini inancın devam eden koyuluğudur. Ben bunu, Cumhuriyetin reform politikasından kaynaklanan Türk kültüründeki hissedilir fakirleşmeye ve 1923'den itibaren Türk toplumunda köyden yukarıya, şehirlere doğru insan ilişkilerinin hiç değişmemiş olmasına bağlıyorum. Cumhuriyet'in "sembolizmi" kök salamayacak kadar yüzeyseldi ve estetik zenginlikten yoksundu; kök salabileceği tek alan okul çocukları arasında beklentilerin üretilmesi gibi en yapmacık manada oldu ve yetişkin hale geldiklerinde söz konusu bu nesillerin beklentilerinin gerçekleşmesi mümkün olmadı. Öte yandan, Türk toplumunda insan ilişkileri, eskiden beri oldukça sert ve merhametsizdir. Entelektüeller arasında ise, bu ilişkiler anlamsız, derinlikten yoksun, duygusal olmakla beraber derin şefkat duygusundan mahrum olagelmiştir. ... 1930 ve 1940'larda yeni bir Cumhuriyet kültürü yaratmaya çalıştılar; fakat bu deneyleri başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlıklardan en belirginini,

Anadolu'da daha evvelden serpilmiş, büyümüş kültürlerin en iyi taraflarını bünyesine alarak, kötü niyetli olmayan bir hümanizmin Türklerin sosyal hayatına aşılınması amacıyla düzenlenmiş deneyimlerdi. İşte bu karmakarışık ortamda din, insani şartların düzeltilmesi yolundaki tek umut ışığını oluşturmuştur.

1940'lardan sonra Türkiye'de İslam'ın yeniden doğuşunu ele alacak olursak, laik entelektüeller bunu, *obscurantizmin* bilime karşı zaferi, yüksek bürokratlar devlet yapısının dağılması ve anarşinin artması, fundamentalist Sünni Müslümanlar toplum üzerinde İslamiyet'in kontrolünü kurmanın aracı, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki görevliler, ülke çapında Sünni Müslümanlık için sağlam zemin oluşturmak yolunda altın bir fırsat, mahalli tarikat liderleri veya karizma sahibi şeyhler kendi çevreleriyle -ki, bu çevreler çoğunlukla miras yoluyla intikal etmiştir- birlikte aynı şeyi kendi etki alanlarını genişletmek açısından memnuniyet verici bir gelişme ve Şii - Aleviler ise, kendi dini kimliklerine bir tehdit, olarak görüyorlar.

Bu makalede, değişik gruplara mensup insanların dini algıladıkları farklı bakış açılarına uygun düşen mana alemlerinin ve kurumsal stratejilerin bazılarını yerli yerine oturtmaya çalışacağım. ... Pek çok Türk, resmen yasaklanmış dini tarikat faaliyetlerinde yakın zamanda görülen artışı, tarikat faaliyetlerinin, gerçek bir yeniden doğuşu olarak tavsif ediyorlar. Bu iki açıdan yanlıştır: İlk olarak bu tipteki coşkulu kaynaşmanın hepsi tarikatın yeniden doğuşundan ibaret değildir. Daha önceki tarikatlarla hiçbir bağı olmayan pek çok dini grup ortaya çıktı ki, bunlar "yeniden canlanma" hareketi olarak mütalaa edilebilirler. İkincisi ise: Bu şekilde yerli yerine oturtulmuş bir hareket, tarikat şebekesinin halihazırdaki devamı olduğu zaman bile bu, bugün mevcut olan sosyal ilişkilerin elli yıl öncekiyle aynı olduğu veya tarikatın elli yıl önceki fonksiyonlarının aynısını icra ettiği anlamına gelmez.

TARİHİ PERSPEKTİF

Bu ülkenin dini tarihinin anlaşılmasının kesinlikle gerekli olduğuna inanıyorum. Tarihi bir sıralamayla ele alındığında, Türk İslam'ının farklılığını yaratan bu ortak değerler aleminin ilki, ilerde Osmanlı sülalesini kuracak olan aynı Türk grubun en eski dini olan Şamanizm'dir. Göçebeliğin siyasi ekolojisi tarafından siyasi liderliğe sevk edilmiş ve daha önce pek çok defa içinden devletlerin doğduğu kabile federasyonları kurmuş olan bu Türk toplulukları, kutsal bir kitaba dayalı ilahî dinleri, babadan oğula intikal eden yönetim usulü ve devletin yönetimi için Şamanizm'den daha uygun buldular. ... İslam, ilahî mesajın yorumunu yapacak olan dini personel ve bunların aracılığıyla da gücünü merkezi bir değer kaynağından alan sosyal kontrolü gerektiriyordu. ... Şamanlar, devletin vazifelendirdiği din adamları değildi, fakat kendilerine bahşedilmiş olan karizmaları yoluyla tanrıların huzuruna çıkabilen insanlardı. Şaman türündeki dini rehberler, Türklerin Müslüman olmasıyla oradan kalkmadı. Şamanizm, babadan oğula geçen Türk devletlerinde, neyin en iyi olabileceği hesaplarında oldukça geri plana atıldıysa da; bu yeni tür yapılanmaya kendisini uyduramayanların dini olarak yaşamaya devam etti. Türkmen savaşçıları, kendi liderleri gibi İslamiyet'i benimsemişlerdi; fakat Şamanist alışkanlıktan gelme tortular en fazla bunlar arasında yaygındı. Merkezi iktidar müesseselerinin kurulması aleyhinde çalışan göçebe eğilimlerin canlı tutulduğu ve Şamanizm'le ilişki içinde yaşadığı bu bölgelerde, söz konusu türde yeni kurulmuş devletlerin varlığını tehlikeye atan büyük isyanlar olmuştu. Bu durum, özellikle Selçuklu devleti açısından geçerliydi ve aynı süreç Osmanlı devletinde de yaşandı. Hatta, Osmanlı İmparatorluğu gücünün zirvesindeyken bile Padişah dini liderlerin özellikle de popüler şeyh ve dervişlerin gücünden çekindiği ve Türkmen isyanları da bunu doğrulamış oldu.

Her ne kadar heterodoks Müslümanlık, mistisizm ve Sufi tarikatları arasında gerçekte sadece kısmi bir irtibat noktası olmuş ve Osmanlı görevlileri bütün dini kurumları ortak bir çatı altına yerleştirmek için büyük gayret sarf etmişlerse de, Selçuklu ve Osmanlı için bu heterodoks Müslümanlık, mistisizm ve Sufi tarikatların hepsi muhtemel siyasi yıkıcılık özelliği taşıyan yapılarla birlikte aynı şemsiyenin altına konuldu. Osmanlılar açısından asıl fesat, Türkmen aşiretlerine yapılacak bir Şiilik çağrısıydı; çünkü bu mezhep İran'daki Safeviler nezdinde kendi resmi koruyucusu olarak rakip bir hanedanlığa sahip bulunuyordu. Bu hanedanlık, Anadolu'da aşırı bir şekilde etkili hale gelmiş olan "Safaviya" tarikatıyla da iç içeydi ve ismini de buradan almıştı.

İlk önceleri Sünni bir grup olarak işe başlayan tarikat, Şah İsmail'in tahta geçişinden evvel Şiiliği benimsemişti. Şiilik ise, bütün yıkıcı belirtileri içinde barındıran bir doktrindi. Şiiler, ilk İslam cemaatleri içindeki en belirli muhalif gruptu. Şiiliğin karizmatik liderliğe ve toplumun aşağı katmanlarındaki azınlık grupların korunmasına eğilimi vardı. Dolayısıyla Şii Müslümanlık, Osmanlı İmparatorluğu içinde merkeze yabancılaşmış Türkmen aşiretleri ve onlarla iyi ilişkiler içinde bulunan insanlara cazip geldi. Osmanlılar Safevilerden, Orta Doğu'daki üstünlük rekabetinden çekindikleri için Şiiler, imparatorluk içinde düşmanla işbirliği içinde bulunan bir dini beşinci kol olarak telakki edilmeye başlandı. Bu insanlar, beceribildikleri ölçüde izlerini kaybettirmeye ve gerçek dini bağlılıklarını gizlemeye gayret ettiler; fakat bütün bu manevralarına rağmen, Türkler tarafından Alevi olarak bilinen Anadolu'daki değişik türden Şiiler, zan altında yaşadılar.

Osmanlıların bu ve benzeri tipteki tehditlere karşı uzun vadeli çözümü, dini müesseseyi devlet kontrolüne almak şeklinde oldu. Yavuz Sultan Selim'in (1512-20) hilafet müessesesini ele geçirmesiyle birlikte, Osmanlı padişahları, Peygamberden sonra gelen halifelerin haiz olduğu kutsallık sıfatını kazanmış oldular. Yavuz'un halefleri ulemayı halkın gözünden uzak tutabilmek için pek çok strateji denediler; dini eğitim müesseseleri üzerinde devlet kontrolü oluşturdular; taşrada "Justices of the peace" adlı bir sistem kurdular ve bunları merkezden tayin edilen ulema ile doldurdular; fakat taşranın mali yönetimini bundan ayrı tuttular. Her ne kadar devletin hukuku Kuran hukuku, yani şeriat idiyse de, Padişahlar geniş ölçüde dünyevi düzenlemeler yaptılar ve bunları Kanunname adıyla bir araya getirdiler. En yüksek dini otorite olan Şeyhülislam Divan'ında (*Imperial Council*) bulunmakla birlikte, hiçbir siyasi yetkiye sahip değildi. 17. yüzyılda ulema gücünü artırdı fakat Şeyhülislam'ın Sadrazamlık mevkiini ve yetkilerini ele geçirmek için yaptığı ender bir girişim, dünyevi yönetimin karşı koyması üzerine kendisi açısından felaketle sonuçlandı. İşte bu tarihten itibaren bir laik katipler sınıfının ve arşiv memurlarının kademeli bir biçimde iktidara yükselişlerini görebilmekteyiz ki, bu tip insanlar sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme hareketinin de liderliğini üstleneceklerdir.

Ulema, bariz bir şekilde çok daha yüksek görevliler haline geldiler ve zamanla bu düzen babadan oğula geçen aristokratik özellikler kazandı. ... Burada, Osmanlı Müslümanlığının sosyal tarihi açısından önemli olan husus daha nüfuzlu ulema ile hemen hemen hiçbir şeyi miras yoluyla edinemeyen tarikat mensubu fukara şeyh ve derviş sınıfı arasında gerçek bir uçurumun varlığıdır. İşte bu iki kutup arasında zanaatkarların ve esnaf loncalarının Ahi teşkilatlarının temsil ettiği Müslümanlık kendini gösterdi.

Teşkilat olarak ortaya çıkan Ahi kuruluşlarının Anadolu'nun fethine ve buradaki yerleşme hareketlerine katkısı çok mühimdir. ... Buradaki İslamiyet, ahilik kuralları ve işleyiş tarzıyla iç içe geçtiği için, halk İslam'ıyla birlikte resmi İslamiyet'ten ayrı faaliyet gösteren bir topluluk meydana getirdi. Böylece devlet Şiiliğin sızmasından ne kadar korktuysa, Sünni İslam'ın koruyucusu olan ulema da, bunu yok edilmesi gereken bir sapma olarak gördüler. Özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinde, yerleşik din adamları tarafından yönlendirilen mahalli Sünni topluluklar, Alevi ihanetine karşı müteyakkız bir şekilde hareket etmek vazifesini üstlendiler. İşte bunlar, başka vilayetlerde ve başka zamanlarda kendi kurallarını, ibadetlerini ve inançlarını hakim kılmaya çalışan Sünni fundamentalistlerdir.

Şu ana kadar, Türkiye için önemli olma özelliğini sürdürmüş olan bu grupları belirlemiş olduk. İlk olarak resmi Sünni İslamiyet ve bazen fundamentalizmle anlaşmazlık içinde; fakat, çoğunlukla da onunla ittifak halindeki *orthopraxy*. İkinci olarak *heterodoxy*, mistisizm ve bu mistik tarikatlarla ilgili haberleşme ağı ve etkisi. ... Üçüncü olarak, zanaatkar ve esnafın, yani pazarların temsil ettiği Müslümanlık.

Osmanlı ordusunu modernleştirmek gayesiyle yapılan reformlar 18. yüzyılda başlatıldı ve 19. yüzyılda bürokrasinin modernleşmesi, adli ve eğitim sisteminin laikleştirilmesiyle devam etti. Bu laik bir ticari yapının ye adli idarenin kurulmasını ve okul öğretmenlerinin ise dini okullardan ziyade normal okullarda (mekteplerde) eğitilmesini gerekli kıldı.

Osmanlı İmparatorluğu bir "merkezi değerler sistemine" sahip değildi. Bu yoldaki başarısızlık öncelikle ekolojikti: Osmanlı İmparatorluğu "organik dayanışma" içinde bulunan bir toplum değil, tersine, dağınık bir yapıya sahipti. Bu parçalanmışlık önce dini cephedeydi. ... Ortodoks Rumlar, Gregorian Ermeniler, Yahudiler ve sonra da Katolikler bu imparatorluk yapısı içinde kaynaştılar ve onların yönetimi kendi cemaat önderlerine bırakıldı. ... Müslüman nüfusu Sünni ve Şiilerden oluşmuştu, bölgeler dil engeliyle birbirinden ayrılmışlardı. ... Ayrıca, Araplar, Kürtler, Lazlar, Çerkezler, Ulahlar, Rumlar ve Arnavutlar kendi bölgesel ve mahalli kurumlarına sahiptiler. Ekonomi, değişik meslekleri kontrol edenler arasında, bir nevi işbölümü esasına göre yapılaşmıştı. Bir milli ekonomik sistem mevcut değildi. ... Osmanlı reformcuları, bütün bu parçacıkların altında bir yer bulabileceği bir ortak şemsiye yaratmak için olağanüstü güç sarf ettiler. Buna getirilen ilk cevap "Osmanlıcılık" oldu. ... Genellikle kana susamış bir despot olarak görülen Sultan II. Abdülhamid (saltanatı 1876-1909) bu İslami düşünce şeklinin ön plandaki temsilcisiydi. ... izlediği yol millet oluşturma meselesine getirilmiş başka bir çözümdü. Kendisinden önceki sultanlar gibi o da bir yandan ordunun güçlendirilmesine bel bağlarken, aynı zamanda daha önceki İslamcıların önerdiği çözüm yolunu hatırlatacak şekilde İslam'a yeni bir kullanım alanı sağladı. 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun geniş topraklar ve nüfus kaybetmesi yüzünden Müslüman nüfus fark edilir biçimde artmıştı; dolayısıyla, padişah iç politikayı şuurlu bir şekilde "İslamileştirdi."

Bütüncü bir okul, kışla, silah fabrikaları, demiryolları ve diğer kamuya ait bina yapımı programı başlatılmıştır ki, bunlar Sultan'ın idari düzlenme ve alt yapıya dair programına stilistik bir bütünlük kazandırdı. ... Padişah'ın İslamcı siyaseti, sembolik binalar inşa etme düşüncesi etrafında şekillenmişti. Kendi camilerini yapamayacak kadar fakir olan köylerde, Sultan bir cami yaptırma programı tatbik ederek devletin varlığını yeniden teyit ettirdi. ... Kendisinin kurmuş olduğu Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane gibi yeni, modern meslek okullarında din eğitimine

özel önem verilmesini istemesine rağmen, dini eğitim veren kurumlara karşı ilgisiz, soğuk bir tavır takındı.

“Uyum eksikliği”, bunların bazılarını, devlet ve İslamiyet arasındaki birliği muhafaza etmenin gerekip gerekmediğini sorgulamaya sevk etti. Bunlar gizlilik içinde beslenen ve nadiren açıklanan düşüncelerdi; zira, bu entelijansiya dinin şehrili ve köylü yığınlar için ne kadar önemli olduğunu fark etmişlerdi. ... Bu, İslamiyet'in aynı kafa yapısındaki insanları bir araya toplayan bir bayrak olmasından değil ... fakat daha az ayrıcalıklı insanlar arasında İslamiyet, toplum düzeninde bir davranış ve dünya görüşü rehberi olmasından dolayıldı. ... Osmanlı İmparatorluğu'nda Marx ve Weber'in Avrupa'da gözlemlediği burjuvaziyle karşılaştırılabilecek türden bir sınıf yoktu. Zanaatkarlar ve küçük esnaflar, loncalar üzerinde artan hükümet kontrolü, loncalara üyelik standartlarının bozulması, Manchester sanayi ürünlerinin yıkıcı etkisi ve Rumlar ve Ermeniler gibi Osmanlı azınlıklarının kademeli olarak iş hayatını ele geçirmesi etkilerinden dolayı daha da küçüldüler. Tarımsal ürünlerin sanayi mamulleriyle el değiştirdiği 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bu yeni tip ekonomide, azınlıklar ve yabancılar öncü rolü oynadılar. Her ne kadar dini ve mahalli farklılıklardan dolayı parçalanmış olsalar da, mahalli Müslüman tüccar sınıflar, belirgin bir İslami dünya görüşünü muhafaza ettiler.

MODERN GELİŞMELER

Jön Türk ihtilali, mesleki eğitim görmüş olan bu entelijansiyanın yeni yönetimini meşrulaştırdı. Laik siyasi görüşe sahip bu yeni elitin üstünlüğü 1959'ye kadar sürdü.

Mustafa Kemal, Anadolu'da geniş heterodoks gruplardan biri olan Bektaşilerin bir liderinin desteğini sağlamaya bile muvaffak oldu. Buna rağmen, direniş hareketinin başarısıyla birlikte, tamamen farklı bir politika kendini göstermeye başladı. Önce saltanat lağvedildi (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet ilan edildi (29 Ekim 1923). Sonra halifelik kaldırıldı (3 Mart 1924). Bu çok önemli ve ciddi bir adımdı. ... İslamiyet, halife-sultan çevresinde bütün Müslümanları toplamayı başaramamıştı. Eğer tarih incelenirse fark edilecektir ki, İslamiyet hiçbir zaman kuvvetli bir bütünleştirici olamamıştır. Muhtemelen bu hareketin arkasındaki dürtü, Mustafa Kemal'in, İslamiyet'in Osmanlı İmparatorluğu'nun geriliğinin en önde gelen sebeplerinden biri olduğu yolundaki inancıydı.

Hilafetin kaldırılmasıyla, gündelik hayatın en küçük noktasına kadar nüfuz etmekte olan dinin, bu bölgelerle ilişkisi kesilmiş oldu. 19. yüzyılın geniş çaplı laikleşmesine rağmen, doğum, eğitim, kültür, evlilik, ölüm, miras, hala ulemanın hizmetlerini gerekli kılıyordu. Şimdi bütün bunlar sekülerize edilmişti. Hilafetin kaldırılmasını, Şeyhülislamlığın ve Evkaf vekaletinin lağvı (3 Mart 1924), dini mahkemelerin kaldırılması (18 Nisan 1924), Şapka İnkılabı (25 Kasım 1925), dini tarikatların dağıtılması (30 Kasım 1925), Miladi takvimin kabulü (1 Ocak 1926), yeni ceza kanununun kabulü (1 Temmuz 1926) ve İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü (4 Ekim 1926), İslamiyet'in devletin resmi dini olmaktan çıkarılması (10 Nisan 1928), Latin alfabesinin kabulü (1 Kasım 1928), Ezan'ın Türkçeleştirilmesi (3 Şubat 1932) izledi.

3 Mart 1924 tarihli bir kanunla itikat ve ibadetle ilgili bütün meseleler ve dini kuruluşların yönetimi Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi.

1924 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti içindeki eğitim kurumları üzerinde kontrol sağladı ve özellikle bağışlar yoluyla ayakta tutulan medreseler kapatıldı. ... Din eğitimi

vermeyi sürdüren tek yer olarak Kuran Kursları kaldı. Bu kurslar da Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlıydı.

1928 yılına kadar İslamiyet, hala Türk devletinin diniydi; Türk anayasasının bu maddesini kaldırmayı öneren yasa teklifi, ilk defa "devletin en ileri şeklinin laik ve demokratik bir Cumhuriyet" olduğunu zikretti. 1931 Yılında laisizm ilkesi Cumhuriyet Halk Partisinin altı temel prensibi arasına katıldı ve 1937'de bu prensip Türk Anayasasının bir parçası haline getirildi.

Pek çok laik teorisyenin başarmış olduğuna inandığı konu, dinin şimdi bir vicdan meselesi haline gelmesi ve artık bir sosyal cebir vasıtası ve kolektif olarak zorlanmış bir hayat tarzı olmaktan çıkması hesabıyla, inancın "özelleştirilmesi" meselesi idi. Aslında bu, laik entelijansiyanın zamanla gerçekleştireceğini ümit ettiği bir idealdi; fakat tam tersine bir durum ortaya çıktı. ... Bazı prestij sahibi din adamları, temel itibariyle dini yenileşmeye (*bidatlere*) karşıydılar.

Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yürürlüğe konulduğu şekilde laisizm, vatandaşın dini hayatına hükümetin müdahalesi şeklinde yorumlandı. Bu politikanın din ve devlet işlerinin ayrılması şeklinde yürürlüğe konulması kisvesi altında yapıldığı fikri öne sürüldü. ... Dini siyasetin liberalleştirilmesi lehindeki temel tartışma, iyi eğitilmiş din adamı kalmadığı yolundaydı. 1947'de Milli Eğitim Bakanlığı, okul dışı din eğitimi için bazı yeni temel ilkeleri kabul etti. 1949'da seçmeli din dersi ilkokullarda okutulmaya başlandı. Haziran'da Ankara'da İlahiyat Fakültesi kurulmasını öngören bir kanun Mecliste kabul edildi. 1950'de İmam-Hatip kursları okullara dönüştürüldü. ... Aslında bu okulların hizmet ettiği şey, artırılmış beklentileriyle Türk yüksek öğrenim yapısı ve iş hayatı üzerinde baskılar oluşturmakta olan pek çok insanı yutmasıydı.

1940'ların sonlarında dini politikaların liberalleştirilmesinden sonra meydana gelen bir ikinci gelişme ise, çok geniş manada tarikat olarak afişe edilen dini grupların tekrar ortaya çıkışıydı. Bunlardan, Atatürk heykellerini kırmakta ihtisaslaşan Ticani tarikatı, gerçekten de dini bir tarikattı.

Said Nursi'nin mesajı, esas itibariyle Atatürk reformlarının lanetlenmesiyle ilgiliydi.

DİNİ ve İKTİSADİ HAYAT

Oldukça Ortodoks, iyice bütünleşmiş ve Sünni bir tarikat olan Nakşibendilik gibi geleneksel tarikatların da 1950'lerden sonra faaliyetlerini arttırdıkları görüldü.

Grup yapısı, bir nevi birlikte büyüme gücü olarak vazife yapar durumdadır. Muhtemelen, gizli çalışmasına rağmen, oldukça iyi kurumlaşmış Nakşibendi tarikatının çalışma biçimi, bir şebeke olarak bütün Türkiye'de çalışma ağının bulunması, Cemaller'deki Süleymancılıkta görülmeyen bir dayanışma gücü sağlamaktadır.

MSP

Taşra merkezlerinin ekonomik büyümesi, esnaf birliğinin büyümesi ile kanun hükümlerine uygun bir biçimde yapılan dini faaliyetlere destek veren taşra örgüt merkezlerindeki büyüme arasında çok yakın bir bağlantı kurula gelmiştir.

İslam, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıyla karşılaşmayı göğüsleyememiş ve bu şiddetli hücumu karşı fark edilebilir ölçüde orijinal, güçlü ve yaşama şansı olan cevaplar üretememişti. ... Prangalarla devlete bağlanmış resmi İslam, Batı etkisinden doğan taleplere hiçbir orijinal çözüm üretemezdi. ... Öte yandan resmi yönetim ve askeri yapıların dışında faaliyet gösteren mahalli İslamiyet veya tarikatlar da protesto hareketi şeklindeki yeraltı faaliyetleri dışında hiçbir zaman aktif olamadılar. ... Kendi değerler sistemini üretebilecek bir burjuvazi ise yoktu. ... Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ... Ekonomide özel sektörün büyümesi bu gelişmelerin en önemlilerinden birisidir. ... Fakat, sosyal hayatın "özelleştirilmesi" de en az bu kadar önemliydi. Bununla, sosyal sonuçlar elde etmek için nüfuz icra edecek bazı yeni mekanizmaları kastediyorum. ... Birlik olmalarından ve faaliyetlerinin yurt sathında olmasından dolayı güçlenmiş olan esnaf ve tarikatlar bu vasıtalarla iyice faydalandı ve sosyal sahnede yenilenmiş bir güçle ortaya çıktılar.

SONUÇ

Nakşibendiliğin büyük sufi kardeşliğinin bir dalı olan Vaisis kardeşliği, 1862'de Bahaeddin Vaiso tarafından Kazan'da kuruldu.

Özetlemek gerekirse, tarikatlar erken kapitalizmin örgütleyici-tamamlayıcılarıyla ancak temas halinde olabilen ve ona sadece parazit olarak tutunabilen bir ekonomik yeni senteze - siyasetten ayrı olarak- sevk edilmesi mümkün olabilecek nitelikteki teşkilatlanma kabiliyetlerini sanki elde etmiş gibi görünüyor.

Kapitalizmin İslam'la alakası... İslam toplumları ve özellikle Osmanlı toplumu, kapitalizmin gelişmesi karşısında üç açıdan dezavantajlı durumda idiler... Öncelikle bu toplumlar dağılmış toplumlardı. İkinci olarak babadan oğula geçen idarenin kaprislerine maruzdular. ... Üçüncü olarak, İslam içinde faaliyet gösteren "ikincil" örgütlerin, Calvinist cemaatlerin mevcut hiyerarşi ve otorite ilişkisine karşı kendilerini örgütlemelerine müsaade eden ideolojik "açıklık" niteliği yoktur. ... İslam ve Osmanlı toplumlarındaki gerçek farklılık işte bu noktadadır.

MODERN TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET (1986)

Safevi hanedanının kurucularından birini (1460-88) olduğu gibi, Halife Ali'nin unvanlarından biri de olan ve aslan anlamına gelen "Haydar" adının, Alevi diye bilinen heterodoks Türk grupları arasında hala yankıları vardır. Bu gruplar, Şiiğin İmamiye kolundan olmamakla birlikte, elbette Şii etkilerinin damgalarını taşımaktadırlar.

19. yüzyıl ortalarındaki Tanzimat reformlarına karşı ilk tepkiyi, bunların nevezuhur ve bize yabancı oldukları gerekçesiyle gösteren kişi, bir Nakşibendi önderi olan Şeyh Ahmed olmuştu.

TARİHİ GELİŞİM

Geleneksel Osmanlı Bürokrasisi

Medrese veya dini okullarda değil de "saray" sisteminde yetişmiş allan Osmanlı bürokratlarının siyaset ve dinin karşılıklı ilişkisiyle ilgili olarak az rastlanır bir görüşü vardı. Bu görüş, *hikmet-i hükümet*'in önceliği şeklinde tanımlanabilir. Osmanlı bürokrati kendi görevi olarak, devlet bütünlüğünün korunmasını ve İslam'ın yüceltilmesini görüyordu. Bu görüş, "din ve devlet" (din-ü devlet) formülünde ifadesini bulmuştu. Bu, dinin muhafazası için devletin yaşamasının elzem

olduğu anlamına da geliyordu. Devletin, dinin gelişmesi için, gerekli olduğu anlamında, din üstünde bir önceliği vardı.

Devlete verdikleri bu öncelik yüzünden, bürokratlar kendi denetimleri dışında gelişen her dini tezahüre şiddetle mukabele etmişlerdir. ... 1639'da IV. Murat, çok nüfuzlu hale gelen Nakşibendi tarikatına mensup bir şeyhi idam ettirdi; yedi sekiz bin taraftar toplamış olan Sakarya Şeyhini de Ilgın'da öldürttü. ... 1703'te şeyhülislam sadrazamlık makamını elde etmek için çalışınca, bu cüretini hayatıyla ödemiştir. ... Osmanlı yönetiminin ilmiye kurumu (din bilginleri hiyerarşisi) üstündeki denetiminin en etkili yanı, yüksek ulemanın fiilen memur sınıfına dahil edilerek, ödenekleri bakımından devlete bağımlı hale getirilmiş olmalarıydı.

Reformcu Olarak Osmanlı Yüksek Memurları

Osmanlı yüksek memurlarının imparatorlukta nasıl Batılılaşmanın öncüleri olabildiklerini, onların devletin devamını her şeyin üstünde tutan ideolojileri bağlamında anlayabiliyoruz. Osmanlı bürokrasisinin 1839'lardan itibaren başlatmış oldukları reform siyaseti (Tanzimat) kesinlikle bu şekilde gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine bir çare olarak Batı'ya yönelik reformu gören laik Osmanlı yüksek memurlarının bu tutumu ... Öncelikle dini çevrelerde geçerli olan teori de... Osmanlıların dini görevlerini göz ardı ettikleri için geri kaldıkları fikriydi. ... Bir halkın dini ile kültürünün aynı olduğunu ve Osmanlıların bu yüzden İslam'ın rolünü tanımayan sosyal kurumlar geliştiremediklerini iddia eder hale dönüştü. Buna göre doğru çözüm, teknolojik donanım bakımından modernleşmek, fakat Osmanlı toplumunun değer yaratıcı temel özü olarak İslam'ı muhafaza etmek idi. Bu fikir ilk defa, Ahmet Cevdet Paşa tarafından ... Ona göre İslam, Osmanlıları bir arada tutan bir ilkeydi; halbuki Tanzimat döneminin devlet adamları, yargı düzenini laikleştiren reformlarla bu unsuru zayıflatmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid ... için önemli olan Osmanlı toplumunun bir arada tutulması değil, Osmanlı'nın Müslüman tebasını ortak bir dava için bir araya getirmek üzere, İslam'ın bir bayrak olarak kullanılmasıydı.

Abdülhamid, duyarlı hale getirilmesi gerekenin, nüfusun aşağı katmanları olduğunu anlamış görünüyor. ... O, halka ulaşmanın bir aracı olarak tarikatları kullanmıştır. Bu, çok zekice bir hareketti. Nitekim, Sultan'ın tarikatlar ve başka kanallarla yaptığı propaganda aracılığıyla, alt tabakadan tebasıyla iletişim kurabilmesi sayesinde, bunlar (aydınlar değil) onun saltanatına çok sıcak bakmışlardır.

Türk Devrimleri

Sultan'ın silahlı düşmanları olan Genç Türkler de anladılar ki, imparatorluğun çok milletli Müslüman terkibi devam ettiği sürece, İslam'ı bir yana bırakamazlardı. ... Atatürk'ün... düşüncesinde devletin önceliği yerini, -Durkheim'dan esinlenmiş olan- "modern devlet" kavramının önceliğine bırakmıştır. Durkheim gibi Atatürk de, modern devletin bir "yurttaşlık dini" (civic religion) ile desteklenebileceğine inanıyordu. Burada din ancak ikinci derecede veya marjinal bir role sahipti; onun rolü, kişisel bir değer olmaktan ibaretti.

Modern bir toplum içinde her bir vatandaşın gitgide daha fazla sorumluluk üstlenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Atatürk'ün Türkiye'yi böylesine katı bir biçimde laikleştirmiş olmasının sebebi, bir devlet dini olarak İslam'ın vatandaşa, bu özerkliği vermediğine inanmış olmasıydı.

Atatürk'ün laikleşme siyaseti içinde ... Hakkında az söz edilen ise, bu arada "Ulema" kurumunun da ortadan kalkmış olmasıdır. Halifeliğin 1924'te kaldırıldığı gün, Şeyhülislamlik ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti de kaldırılmıştır. Eğitim sistemini tümüyle laikleştiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu da aynı gün kabul edilmişti. Aynı yılın Nisan'ında Şer'i mahkemeler kaldırıldı. Bu kanunların toplu etkisi ilmiye düzeninin ortadan kalkmasıydı; ilmiye'den sayılma iddiası artık sadece Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı din görevlileri ile Başkanlığın bazı yüksek memurları için söz konusu olabilirdi. Ulema'nın fiilen ortadan kaldırılmasıyla, laikleşmenin yolu açılmış oldu. ... İlk defa olarak 1928'de parlamentoda tartışıldığı zaman "din ile dünya işlerinin ayrılması" olarak tanımlanmış olan laiklik ilkesi bundan sonra Kemalizm'in en üstün ilkesi haline geldi ve 1937'de de Anayasa'ya kondu.

1924'deki bir dizi laikleşme kanunlarından sonra, laiklik yanlılarının yeni hedefi tarikatlar oldu. Muhalefet hareketlerinde tarikatların rolü 1925'teki Şeyh Said isyanında kesin bir biçimde ortaya çıkmıştı. ... 1925 yılının Aralık ayında tarikatlar tamamıyla kaldırıldı.

Cumhuriyet Halk Fırkası ilmiye sınıfını ortadan kaldırmak ve tarikatları yer altına itmek suretiyle, Türkiye'de dini gücün iki dayanağını fiilen yıkmış oldu. ... Tersine dönüş, Parti'nin 1947'de toplanan yedinci kongresinde başlamıştır. ... Bazı delegeler, CHP'nin, din eğitim ve öğretiminin bütün izlerini silmekle çok ileri gitmiş olduğunu iddia etmişlerdir.

Bu görüşlerin bir sonucu olarak, Eğitim Bakanlığı ilkokulların programına yeniden –seçmeli- din dersleri koydu. Ayrıca imam-hatip yetiştirilmesi için okullar açtı. ... Din eğitimi konusunda 1947'de başlatılan yeni tutumu, dini tören ve ibadetleri serbest bırakan bazı yeni adımlar izledi. İlk defa 1948'de Hacca gitmek isteyenlere döviz verilmeye başlandı, 1949'da da türbeler yeniden ziyarete açıldı.

Demokrat Parti'nin 1950 seçim zaferini izleyen politikaları, ümitlerini daha İslami bir Türkiye'ye bağlamış olanları hayal kırıklığına uğrattı. Demokrat Parti, kamu düzenini bozan tarikat liderlerine, Osmanlı bürokratlarının hoşuna gidebilecek şekilde, baskı uygulamaya başladı. ... Meclisteki çoğunluğu, dinin siyasal ve kişisel nüfuz kazanmak için kullanılmasını açıkça yasaklayan bir kanunu kabul etti.

Bugünkü Durum

Atatürk tekrar hayata dönseydi, kendisinin laikliğe aykırı sayıp reddettiği pek çok gelişmenin artık günlük hayatın olağan özellikleri haline gelmiş olduğunu görerek şaşkınlığa uğrayabilirdi. Bunlardan biri, liselerde din (İslam) dersinin yakınlarda tekrar konmasıdır.

Laiklik yanlılarının, dinin kültürel potansiyelinin büyüklüğünü kestirmekteki yetersizliklerinin, başka beklenmedik sonuçlar yaratabilecek ve sersemleşmiş bir güvensizlik duygusuna yol açabilecek bir zaaf olduğuna inanıyorum. Asker ve laik aydınlar arasında, sözcüleri Sünnilerle Aleviler arasındaki mezhep çekişmesinin suni olarak yaratılmış olduğuna inanılmaktadır. Gerçekte ise, Türkiye'de mezhep farklılıklarının kökleri derindedir.

Konu dört başlık altında incelenebilir: anayasal sistem, siyasal süreç, sosyal değişme ve "gerçekliğin inşası"nda -bir dünya görüşü ve kültürün yaratılmasında- İslam'ın rolü.

Anayasal Sistem

Bir zamanların, 500 metre yarıçaplık bir alanda birden fazla cami yapılmasını yasaklayan yerel bir düzenleyici işleminin şimdi ölü olduğu gerçeği; şüphesiz, ortalama Türk vatandaşının 1930'lardan daha fazla din özgürlüğüne sahip bulunduğunu göstermektedir.

Laikliğin devam etmesinin sebebini, Kemalist ilkelerden destek alan periyodik askeri müdahalelerde aramamak gerekir. Çok daha önemli olan etken, laik sistemin yarattığı yeni bazı statülerdir. Bu statülerde bulunanların laikliğin korunmasında çıkarları vardı. Bunu en iyi biçimde, Cumhuriyet'in temel organik kanunlarından biri olan Medeni Kanun'un uygulanmasında görmekteyiz. İsviçre Medeni Kanunu'ndan hemen hemen hiçbir değişikliğe uğratılmadan alınan bu kanun hala Türk özel hukukunun belkemiğini oluşturmakta, hukuki işlemlerin önemli bir kısmını bizzat bu kanun düzenlemektedir. İtiraf edildiği gibi, o, kırsal kesimin sosyal yapısına pek de uymamıştır; fakat yine de değişme denizindeki bir kaya gibi yerinde durmaktadır.

Bu grubun geleceği, Medeni Kanun'un sadece bir parçasını oluşturduğu bütün bir hukuk sisteminin devam etmesine bağlıdır. ... Laikliğin devamını açıklayan iki sebep daha vardır. İlki, Türkiye'de artık İslam Hukuku uzmanlarından veya bağımsız yüksek din otoritelerinden oluşan yerleşik bir topluluğun bulunmayışıdır. ... İran'daki durumu Türkiye'dekinden böylesine farklı yapan da bu noktadır. İkincisi, Türkiye'de siyasal muhalefete meşruluk sağlayabilen tek araç din değildir; siyasal hoşnutsuzluğun ifade edilebileceği başka kanallar da vardır. (Türkiye bu noktada da İran'dan farklıdır, çünkü orada kitlenin siyasal katılımı için var olan tek yol dini muhalefet idi).

Siyasal Süreç

Arnold Leder ... "(Tanzimat'tan sonra) Batı nüfuzunun, yönetici seçkinlerin sosyal ilişkileri ve hayatları üzerinde önemli etkileri olmuş, fakat çevredeki yerel eşrafın ve köylülerin kültürünü hemen hemen hiç etkilememiştir. Resmi İslam'la halk İslam'ı arasındaki farklılaşmanın önemli bir kısmını oluşturmaya rağmen, İslam'ın her iki tarafça da kabul edilmiş olması, bunlar arasında aynı zamanda bir bağlantı noktası sağlamıştı. Dini otoritelerin laikleşme eğiliminden duydukları hoşnutsuzluğun zamanla artması, bunların çoğunun merkezi, "halk"ın Ortodoks İslam'a uymayan inanç ve pratiklerine dayanan geleneksel kültürü lehine tavır koymakla suçlamalarına yol açınca, bu bağlantı koptu. Merkez ve çevre arasındaki bu yeni kültürel bölünme içinde, Ortodoks İslam kendini çevrenin yanında buldu ..."

Tarımsal gelirden alınan verginin kaldırılması, tarımsal kredi kolaylıkları ve tarım ürünlerinin taşınmasını kolaylaştırmak için karayolları yapılması gibi politikalarla desteklenmiştir.

Türk siyasal hayatını hala Menderes'in sözünü ettiği türden konular biçimlendirmektedir ve öncelik dini konularda değildir.

MSP ... Müslümanların kadınları "güller" olarak görmeleri ve güzel ama narin (kolay incinebilir) kadınların korunması gerektiğini düşünmeleri, aslında kadına saygının sonucudur.

Bu partinin oylarıyla iktisadi az gelişmişlik arasında bir bağlantı bulunmakla beraber, onun en kuvvetli olduğu iller, iktisaden en az gelişmiş olanlar değildir. MSP'nin desteği, gelir seviyesi

ortanın altında olan bölgelerden, fakat aynı zamanda büyük şehirlerin muhafazakar kenar mahallelerinden gelmektedir.

Sosyal Değişme

Dini kültürü desteklemek için kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uygun gördüğü Kuran kursları ve cami yaptırma dernekleri gibi gönüllü derneklerin, Türkiye'nin birçok yerinde dini canlanmanın temelini oluşturmuş olmasıdır. ... Ahmet Yücekök... Dinin büyük sermaye tarafından sömürülen ve ayak uyduramadığı bir topluma yabancılaşan küçük tacir, esnaf ve küçük çiftçiler tarafından bir "silah" olarak kullanıldığını ileri sürmektedir.

"Gerçeklik İnşası" ve Türkiye'de İslam'ın Gücü

Dünya hakkındaki görüşlerimiz ve bilgimiz kendi zihinlerimizin özgün yaratımları değildir; bunlar bir topluluk içinde edinilirler ve önceden işlenmiş bir kültüre bağlıdırlar.

Kaynağını Batı pozitivisminden alan Kemalizm'in de Osmanlıda bir öncesi vardı: Bu, Osmanlı bürokrasisinin pragmatizmi ve nispi laikliği idi.

1960'a kadar bu ideal başarılmış olmaktan uzaktı. ... Öğrenciler bilim ve teknoloji dünyasına, pozitivist dünya görüşü beğenildiği için değil, geçimlerini sağlayabilmeleri için yönlendirilmektedirler. Bugün, Türkiye'deki genç kuşak arasında "hayatın gerçekleri" ve "gündelik hayat" genel bir kabul görmüş durumdadır ama, bu kuşak iç dünyasında derin bir hoşnutsuzluk saklamakta ve mutlak doğruların özlemine çekmektedir.

Atatürk'ün eğitim reformlarının kırsal kesimdeki kitlelere ulaşamaması, onların sosyal gerçekliği algılamalarında bir boşluk yaratmış ve sosyal değişme bunların daha büyük bir kısmını harekete geçirdikçe bu durum kritik bir nitelik kazanmıştır. Kemalizm'in, ne sosyal adaletin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin kapsamlı bir açıklaması vardı, ne de topluma, sosyal ilkelerini itibarlı bir ideolojiden çıkararak daha genel bir ahlaki dayanak sağlıyordu. Kemalizm'in yarattığı ve tam bir başarıya ulaşmış olan tek ideoloji Türk milliyetçiliği olmuştur. ... Kemalizm'in, akla olduğu kadar kalbe de hitap eden bir sosyal *ethos* (değerler bütünü) getirmedeki başarısızlığı, ilk bakışta görüldüğünden daha fazla kafa karıştırıcıdır. Türkiye'de İslam'ın şansının sadece kitlelerin muhafazakar eğilimlerine bağlı olmamasının sebeplerinden biri de budur. İslam'ın, çözümlenmesi zor olmakla beraber, son derece güçlü olan etkisinin "objektif" bir yanı vardır ve bu onun toplum hakkında zengin bir semboller ve düşünme kalıpları hazinesine sahip olmasıdır.

Bediüzzaman, özellikle bilimsel bilginin Tanrı'nın insanoğluna armağanı olduğunu ve bundan dolayı modern teknolojinin esiri olmak değil, onu kullanmak gerektiğini vurgulamıştır.

Onun düşüncesinin, bir yandan İslam teolojisini mistik özelliklerinden arındırmaksızın kitlelerce benimsenebilir hale getirmiş olması, bir yandan da teknoloji ile bilimi "binilmesi gereken küheylanlar" ve ilerlemeyi izlenmesi gereken bir "tren katarı" olarak onaylamış olması, Bediüzzaman'ın öğretilerini pek çok Türk için çekici yapmıştır.

SONUÇ

Zamanımızda tek başına sosyal adalet çok güçlü bir kavram olduğu içindir ki, İslami sosyal adalet fikri Türklere oldukça çekici gelmektedir.

Eğer terörizm kontrol altına alınabilir ve ayrıca parlamenter kurumlar yeniden işler hale getirilirse; o vakit bir İslami diriliş, hukuk sisteminde ve laikliğin şimdiki uygulamasında önemli bir değişiklik olmaksızın İslami dünya görüşlerinin yavaş yavaş Türk toplumuna sızması biçimini alacaktır.

TÜRK DEVRİMİNDE İDEOLOJİ VE DİN (1971)

Alexis de Tocqueville, bir dizi yaşamsal öneme sahip özellik saptadı. Birincisi, bir devrimin "değişimin derecesinden çok ... şiddetle" değerlendirilmesi idi.

Tocqueville ayrıca bir devrimin sadece politik kalabileceğini, politik ve toplumsal boyut ya da eşzamanlı politik, sosyal ve dini boyut taşıyabileceğini belirtti. ... Toplumsal devrimle sözünü ettiği "mülkiyet, üretim ve dağıtım" sistemindeki değişikliklerdi.

Türk Devriminin önderlerinin devrimci faaliyetleri bütün süreç boyunca terör değil, politik gözdağı vermek şeklindeydi ve yalnızca birkaç siyasi idam oldu.

Fransız Devrimi, salt liderlerinin şiddet taraftarlığı nedeniyle değil, arkasında devrimci bir insan kitlesi, baldırı çıplakları veya şato-yakıcıları harekete geçirmiş olduğu için şiddet yüklüydü. İşte bu noktada iki devrim arasında pek benzerlik yok. Türk Devrimi kitlelerce desteklenen bir hareket değildi; Türk Devriminin ilk aşaması olan Türk Bağımsızlık Savaşı, nefret edilen bir işgalciye karşı direnişi temsil ettiği sürece alt sınıflardan epey destek gördü. Oysa, devrimcilerin sivil amaçları, yani Türkiye'nin politik ve toplumsal modernleşmesi, halkın talepleriyle paralelleştirilmiş değildi.

Uyruğu altındakilerin babası sayılan Sultan miti, tüketicinin korunmasının olağanüstü önem taşıdığı bir ekonomik sistem, ayrıntılı idari kararların önemli rol oynadığı bir hukuk sistemi gibi ataerkillik biçimlerinin 19. yüzyıl sonunda bile yaşadığını söylemek yeterlidir.

Bir zamanlar memurların servetleri, ölümlerinde devlet tarafından müsadere ediliyordu. 19. yüzyılın reformcu memurları bunun ortadan kalkması için çalıştılar. ... "Yurttaşları" Sultan'ın boyunduruğundan çıkardılar ve "yaşam, mülk ve şeref"lerinin korunmasını sağladılar. Tabii bu imtiyazlar onlara da kendi mülklerini koruma avantajı kazandı. Böylece kendisini, önceki memur neslinden çok daha kolay kalıcılaştırabilen yeni bir toplumsal grup gelişti. Servetin miras olarak bırakılabilmesinden daha da önemlisi gelecek nesillere yeni bir yaşam tarzının iletilmesiydi. ... Memurların çocukları, tafisi zor bir farkla, işe önde başlıyorlardı. Akıcı bir Fransızca ve alla-Franca (Batılı) sosyal zarafet, ilerlemenin önde gelen gereklerindendi ve bunları öğrenmek için kimin Tanzimat'ın çocuklarından daha iyi imkanı olabilirdi? ... 1870'lerden itibaren profesyonellik üstün bir öncelik kazandı. ... Bu okullar, daha önceki genel bilgi sahiplerini (generalist) ve onların Züppe çocuklarını hakir gören yeni bir memur tipi yarattı.

Böylece Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarındaki gizli toplumsal akım, Tanzimat grubundan oldukları için buldukları konuma gelmiş memurlarla, ilerlemeleri -ya da ilerleyememeleri- kendi yeteneklerine bağlı olanlar arasındaki mücadele biçimde belirdi.

Devlete duyulan ilgi, giderek, olgunlaşmamış bir milliyetçilik ideolojisine dönüştü. Gerçek ve yeni devrimci kuramlarının olmaması, ama devletin korunmasına ilişkin ideallerin yenilemiş olması bakımından Türk Devriminin babaları, Tocqueville'in standartlarıyla, devrimciler olarak bir zaaf daha göstermişlerdir.

Türk Devriminde söz konusu olmadığını söylediğimiz şiddet kullanımı, Tocqueville'in değerlendirme kriterlerinin önde gelenidir. Kriterlerden ikincisi, buraya kadar Türk Devriminde saptayamadığımız devrimci bir kuramdı. Tocqueville'in üçüncü kriteri "toplumun temel ilkesinin" değişimi de bizim konumuzda görünüşte eksiktir.

Türk Devrimi hoşnutsuz bir burjuvazinin aracı değildi, toplumsal düzenden tatmin olmayan köylü dalgasıyla da sürüklenmedi ve feodal ayrıcalıkları kaldırmayı da hedef almadı; oysa Osmanlı *ancien regime*'inin değerlerini hedef almıştı. Bu anlamda devrimci bir hareketti.

Dinin yerine iyi vatandaş olmayı (*civism*) koyma girişimi de bize aşınadır. ... Radikallerin değişim stratejisi, İslam toplumların kalıcılık özelliğiyle bağlantılı olarak kullanınca anlam kazanır. Bu görüşe göre, İslamiyet'in toplumsal yapının içeriğiyle, diğer dinlere göre daha doğrudan bir ilişkisi vardır.

Osmanlı İmparatorluğu, oluşum yıllarında genişletilmesi görevini de üstlenen, bir grup savaşçı gazi tarafından kuruldu. Bu oluşumun altında, ekonomik temeli Kuzey Pasifik sahillerinde yaşayan Kızılderililerin gibi, yağmadan ele geçenlerin belirli kurumlarca dağıtılmasına dayanan göçebe Türk grupları vardı. Osmanlı devleti giderek şehir merkezli bir imparatorluk biçimini almaya başlayınca, merkezleştirilmiş kurumların inşası, yeniden dağıtım konusunda daha az cömert olan bir sisteme yerini bırakmak zorunda kaldı. ... Gazi takımı etrafına göçebe yapıları, dini liderlerinin ardıklarını, heterodoks İslam'ı ve Orta Asya kültürünün kalıntılarını topladı. Diğer tarafta memurlar ve devlet dinini destekleyenler vardı. Zamanla, bu "halkçı" ve "elite" yapılar arasında uzlaşmaya varıldı ve ikisinin karışımı oluştu. Ama sonunda halk dini, derviş tarikatları biçiminde kurumlaştı ve liderleri imparatorluğun çeşitli kısımlarını kolonileştirme ve yerleşime açma hizmetlerini görmeye, diğer işlerinin yanı sıra, alt sınıflarla seçkinler arasında bir bağ işlevi görmeye devam ettiler. ... Türk mistik tarikatların "manastırları", yüzlerce köyün gelirinin bir kısmına sahip çıktı. Toplam olarak, kültürel hizmetlerde bulundular, toplumsal hareketlilik için bir kanal işlevi gördüler ve toplumsal yardımlaşmanın çeşitli biçimlerinde sorumluluk aldılar. Uzaktaki devlet nerede aciz kaldıysa oraya el attılar.

Osmanlı yönetiminin merkezle doğrudan ilişkili olan en alt birimini dini bir görev olan kadı yönetiyordu.

17. yüzyılda ... yönetici sınıfın üyeleri, devletten, birbirlerinden ve köylülerden koparabildiklerini almaya çalışırken Anadolu'ya anarşi hakim oldu. Pek çek görevli eşkiyaya karıştı; tersi de oldukça sık yaşanıyordu. Bu memur-eşkiyalardan korunmak için, yerel, köy-temelli milisler kuruldu. Bu organizasyonlar kadı tarafından kuruldu ve yönetildi. Bağımsızlık Savaşı sırasında yerel kurtuluş hareketlerinin din adamlarının öncülüğünde savaşması, yüzyıllar sonra kırsal enerjinin harekete geçirilişinde aynı aracın hala geçerli olduğunu göstermektedir.

Dinin böylece çift işlevi vardı; yöneticiler için alt sınıfla bağlantı, yönetilenler için idare şekline bir alternatif ve memur sınıfına karşı bir tampon olmak.

Devletle birey arasında aracı kurumların bulunmaması Orta Doğu politikalarının genel bir özelliği gibi görünmektedir.

Din yerel toplumsal kuvvetlerle politik yapı arasında aracı bağlantıydı. ... Din, halk yapılarını Osmanlı yönetici kurumuna bağlayan bir kurumdu ve bireyler arasında politik meşruiyetin ideallerini şekillendiren kültürel fonu sağladı.

Dini kurum, üst sınıfın politik-ideolojik temelini büyük kısmını oluştururken, "derviş" dini alt sınıflarda daha çok cemaati kuvvetlendiren ve kimlik oluşturan bir süreç olarak işlev gördü. ... Böylece toplumsallaştırıcı ajan yani din, Osmanlı toplumunda bütünleşmeye giden tek yolu yaratmış gibi görünmesine karşın, aslında iki alternatif içeriyordu: resmi din ya da "halk" dini.

Genel çoğunluk için din ahlaki bir destek, yaslanacak bir şey, bir teselli kaynağı, bir yaşam süsüydü; yönetici seçkinler için ek olarak ve belki çok daha fazla, devletin meşruiyetiyle ilgili bir konuydu. ... Kitleler için dini tabuları çiğnemek daha sonra bu günahı telafi etmeyi gerektirirdi. Yönetenler için ise dünyevi siyasi amaçlar gerektirince dini arka plana atmak anlamına geliyordu. ... Alt sınıflar, Osmanlı öncesi kabilesel düzenlemeleri yansıtan, cömertlik ve "doğrudan" demokrasi gibi, siyasi meşruiyet için kısmen bağımsız kriterlere sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini kurum devletle büyük çapta bütünleşmiş olduğu için, Batı'da Kiliseleri devlete karşı kıskırtan, Batı kiliselerinin çok belirgin sınıfsal özelliklerinden yoksundu. Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinin önemli bir yanı da, imparatorluktaki en katı "kasaba" sakinlerinin çoğunun, bağ, hatta çiftlik sahipleri ve mülk sahiplerinin de dini mekanları doldurmasıydı. Durum buydu, çünkü imparatorluktaki en yıkılmaz kurum, saltanatın emirlerinden en çok korunan, Dini Kurumdu.

Eşraf ve din adamları 20. yüzyılda, Osmanlı taşra şehirlerinde yerel gücü oluşturdular. Hem Jön Türkler hem de Mustafa Kemal onları kullanmaya zorunluymuştu ama nedense bunu isteksizce yaptılar. ... Atatürk, dini otoriteleri diğerlerinden tecrit etmeyi başardı.

Kurumsal İslam'a karşı tavırları nefret dolu bir güvensizlikti. Burada, onlar için, Voltaire'in kiliseye duyduğu nefrete yakın bir vaziyet alış var. Yine de Voltaire Türk liderlerden daha özgürdü.

"Resmi" dinin en önemli işlevi, alt sınıfların dini için meşruiyet kazandırıcı bir çerçeve sağlamasıydı. Resmi dinin yerine laikliği koymakla, Atatürk, bu çerçeveyeyle sağlanan meşruiyet olasılıklarını ortadan kaldırdı. "Küçük insan"ın dini böylece hoş görülen ama güvencede olmayan belirsiz bir duruma geldi. Atatürk, bu durumun uzun vadede laikleştirme lehine işleyeceğini umdu.

Atatürk son zamanlarda, insanların fikirlerini değiştirmek için çok çaba harcamakla eleştirildi. Bu eleştiriler, ulusal bilinci ve tarihi mitleri özenle işlemeye, şapka ve kıyafetleri değiştirmeye harcanan olağanüstü enerjinin, Cumhuriyet'e bir ekonomik temel yaratmak için harcanmamasına dikkat çekiyordu.

İnsanlar yeni idare şeklini oluştururken, kendilerine yön vermek için bir haritaya gereksinirler. ... Yeni insanlar dini arenada bir kavgayı kabul etmek zorundalar; çünkü bu alan geleneksel sistemde alışılmışın ötesinde bir önem taşır.

Türk Devrimi, birincil olarak değerlerin devrimiydi, ama devrimcilerin Osmanlı-İslami arka planının etkisini hala taşıdığı bir devrimdi de. Yeni Medeni Kanun'un kabulü, kadınların konumundaki reform gibi yenilikler, egemen değerleri değiştirmeye yönelmişti, ama onları enerjilerini toplumsal normlara yöneltmeye zorlayan Osmanlı miraslarıydı.

Bütün bunlar devrimcilerin ekonomiye hiç önem vermediği anlamına gelmez.

Türk Devrimi'nin geç işinin Jön Türk Devrimi'ne kadar uzandığı ve cumhuriyetçi rejimin kurulmasının temellerinin 1908'de atılmış olduğu doğrudur.

Devrimler, toplumsal ve ekonomik altyapı politik üstyapının önüne geçince olur.

BEDİÜZZAMAN SAİD NURSİ (1873-1960): BİR TEBLİĞİN ŞEKİLLENİŞİ (1982)

Türkiye Cumhuriyeti'nin en ısrarcı gulyabanilerinden birisi ve Türk ilericilerini sürekli bilgisizlik, batıl inanç ve sapıklıkla suçlayan şahsiyet, Bediüzzaman (zamanın en emsalsizi) Said Nursi olmuştur. ... Sürgün yerinde kazandığı bu müritler, kısa süre sonra civardaki köylerde ve kasabalarda Said Nursi'ye çok daha geniş bir taraftar kazandırdılar; nüfuzu aynı zamanda çevre illere de yayıldı. ... Laiklik, Cumhuriyet'in kurucu babalarının ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün sekülerist ideallerini özetleyen bir kavramdı. Konu ilk defa 1928'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde müzakere edildiği sırada, laiklik *din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması* şeklinde tanımlanmıştı. ... Anayasa metnine girmesini sağlayan bir kanun değişikliği ile Türk Anayasası'nda değiştirilemez (kutsal) bir ilke olacaktı (1937). ... CHP'nin yenilgisinde, diğer sosyo-ekonomik sıkıntıların oluşturduğu bir muhalefetin de payı varsa da, laik reformların uygulamaya konulduğu dönemde Türklere vicdan hürriyetinin tanınmamış olmasından kaynaklanan bu duygu da önemli rol oynamıştı. ... 1956'da çıkan bir mahkeme kararı, onun Kuran tefsirlerini ve vaazlarını serbestçe yayımlamasına izin verdi. ... Nur hareketi, Türk siyasetinde hesaba katılan bir faktör haline gelmiştir; bu hareketin desteğinin Doğu Anadolu bölgesindeki seçim mücadelelerinde çok önemli olduğu söylenir.

HAYATI

Said Nursi, o zamanlar Osmanlı atlaslarında *Kürdistan* olarak gösterilen Bitlis ilinin küçük bir köyünde doğdu. Aslen Kürtçe konuşan birisiydi. Babası, küçük bir toprak sahibi, yedi çocuklu fakir bir köy mollası veya imamı. ... Said Nursi, şüphesiz, sosyal adalete karşı belirgin bir ilgi göstermekte, fakirleri soymakla suçladığı Bitlisli şeyhler arasında önde gelen şahsiyetlere karşı tenkitlerini eksik etmemekte ve daha sonra, 1920'lerde, kişinin "burjuvazi"yi, bencilliğinden dolayı nasıl tenkit edebileceğini öğrendiğini dile getirmekteydi.

Bediüzzaman, dini tahsil diplomasını 1888'de aldı.

Çok sade bir kisve giymekten hoşlandığını göstermek için "derviş" elbisesi giyindi ve şahsi işlerini asgariye indirdi. Bitlis'e doğru yönelerek bir süre yüksek yaylalarda dolaştı.

Mardin onun ilk siyasi hayatına başladığı yerdii. Buradan geçen iki teoloji ğrencisi ile tanışması sonucu, entelektüel ufuklarının genişlemesiyle ... Bu öğrencilerden birisi, Cemaleddin Afgani'nin (1839-97) bir taraftan idi. 19. yüzyılın en dikkati çeken İslam reformcularından biri olan Afgani, İslamiyet'le ilmi tavır arasında birbiriyle uyuşmayan hiçbir şey bulunmadığı fikrini savunmak için çok çaba harcamıştı. ... O, aynı zamanda Batı'ya karşı İslam dünyasının güçlendirilmesini savunan birisiydi. ... Bu temalardan ilki, daha sonra Said Nursi'nin yazılarında kullanacağı argümanlardan biri olacaktı.

Said'in daha sonraki meslek hayatı, Müslüman bir "vaiz"nin dini münazaralardan, çok daha net siyasi meselelere kolaylıkla geçebilen olağanüstü kabiliyetinin altını izecekti.

Sultan, Müslüman tebası arasında kolektif bir kimlik şuurunu uyandırmak için, İslam'ı siyasi bir formül olarak kullanma teşebbüsü çerçevesinde, İslam dünyasının her tarafındaki dini tarikat liderlerinin birçoğunu çevresine topluyordu. İstanbul'da toplanan bu İslam uzmanlarına Said Nursi de katıldı ve saray doğancıbaşısı (Imperial bird-keeper) Mustafa Bey'le birlikte Yıldız Sarayı içinde bir eve yerleştirildi.

KİŞİLİĞİ

Said Nursi'nin biyografisinden en açık bir şekilde ortaya çıkan şey zorluk, mücadele ve anlaşmazlık temasıdır.

Said'in düşmanlarını engellemedeki kararlılığı -bizzat teyit ettiği biyografisinin ana teması budur- aynı düşmanca imajı yansıtan giyimle paralellik gösterir. O, her zaman, biraz zengin bir Kürt dağlısının renkli elbisesini giyindi: Şalvar, örgü yelek, arasına gümüş telkari kabzalı iki hançer sokulu şal kuşak. Bu, ulemanın giydiği bir giyiniş tarzı değildir. ... Fakat Said, Osmanlı başkentine gittikten sonra bile, bu elbiseyi giymekten vazgeçmedi.

Aynı kavgacı imajın diğeri bir yönü, Said'in ateşli silahlara olan sevgisi idi. ... Said, fiziki gücü ile de gerçekten övünmekte ve sık sık kendisini kimsenin yenemeyeceğini söylemekteydi. Nitekim iki vesile ile -Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı- olağanüstü kahramanlık göstermişti.

Fakat Said'in en cüretkar hareketi, Nakşibendi tarikatının rakibi bulunan Kadiri tarikatının kurucusu bir veliyi şeyh olarak seçmesiydi. Nakşibendilerin Kadirileri dışlayarak hakimiyetlerini kurdukları bir bölgede, bu hareket, gerçek bir meydan okumaydı. ... Daha sonra yazdıklarında tekrarlanan temalardan birisi şudur ki, herkesin İslam'a bir parça katkısı olacağından, kişinin herhangi bir tarikatla hiçbir özel bağının bulunmaması gerekir.

O, bu gayeye ulaşmak için iki tür taktik kullandı: Bu taktiklerden ilki, bir seçilmişlik işareti, yani bir ilham veya rüya işareti göstermek suretiyle farklı ve seçkin bir statü edinmekti. ... Said'in kullandığı ikinci taktik ise, "müسابakaya dayanan ilimciliği" kullanabilmesiydi.

Said'in bu nazik dönemde engellenememesinin sebebi, rüya (ilham) unsuru ve müsabaka ilmi ile, Ulema'ya göre daha ziyade siyasi konular olan diğeri iki faaliyet sahasını birleştirebilmiş olmasıydı. Bu faaliyet sahaları, "aşiret uzlaştırmacılığı" ve "Cami politikası" idi ve Said her ikisine de girişmekte hiç tereddüt etmedi.

BİTLİS'TE KÜLTÜR

"Birçoğu savaştan aşiretler haline gelerek parçalanan emirlikler, beylerin (mirs) saf dışı kalışıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunu mümkün merteye doldurmak için, hepsi aynı derecede sabırsız ve istekli olan ikinci dereceden reisler tarafından yönetildi. Beylerin sert fakat güvenilir yönetimi, kanunsuzluk ve emniyetsizliğe zemin hazırladı. Bütün ülke kan davaları ve aşiret kavgalarından bıkmış hale geldi." (Van Bruinessen, 1978)

Şeyhler, aşiret organizasyonunun dışında oldukları için, aşiret kavgalarının çözümünde uzlaştırıcı bir rol üstlenmekteydiler. Bu nazik zamanda, onlar için yeni bir nüfuz sahası açıldı. Artık bundan sonra şeyhler, siyasi liderler olarak da, gittikçe artan bir şekilde, sık sık boy göstermeye başladılar. ... Osmanlı devleti, 1891'de mahalli polis ve jandarma kuvvetleri fonksiyonlarından soyutlayıp milis kuvvetleri reisleri haline getirdiği en güçlü aşiret liderleri ile yeni bir tip antlaşmaya varmıştı.

Said'in daha sonra valinin maiyetine bu kadar kolay girebilmesinin sebebi, muhtemelen kendisinin Nakşibendi liderlerine muhalif biri olarak kazandığı şöhretle ilgili olmalıdır. Bu durum, onun devlet tarafından kullanılabilirdiği anlamına gelmekteydi.

NAKŞİBENDİ TARİKATI

Şeyh Ahmed es-Sirhindi (öl. 1625) ... Nakşibendi tarikatı öğretisinin, bu görüşle direkt olarak herhangi bir "mistik" bağı yoktu. Onun ana prensiplerinden birisi, kalplerin beraberliği fikri idi; kavram, sadece şeyh ye müridin kalbi birleşmelerini değil, aynı zamanda o günün Müslümanları ile daha eski kuşaklardan olan Müslümanlar arasında da benzer bir bağın bulunmasını ifade ediyordu. Bu doktrinin oldukça güçlü bir gayesi vardı: Müslümanları hem zaman ve mekan olarak ve hem de İslam'ı çok daha geniş bir tarihi fenomen olarak birbirine bağlamak. ... Şunu biliyoruz ki, Hizan çevresindeki Nakşibendi merkezleri için, nefsin "fena fillah" yolunda kat ettiği makamlarda uğradığı değişiklikler artık o kadar önemli değildi; aksine, Müslümanların kalbinde İslam'ın geleceği için yeni bir inanç aşılabilme becerisi, çok daha önemliydi. Bu düşünceden doğan bir çeşit Cizvitlik eğitim modeli, Nakşibendilerin yeni misyonlarını yürütmelerinin ifadesi olmaktadır.

TÜRKİYE'DE DİNİ SEMBOLLERİN DÖNÜŞÜMÜ ÜSTÜNE BİR NOT (1934)

Daha önce kitleler tarafından protesto için manivela olarak kullanılan dini kültürün, bugün, 16. yüzyıldakinden farklı kullanımları vardır. Pek çok insan için bu, kendine Türkiye Cumhuriyeti'nin laik kültürü içinde tatminkar bir konum yaratmanın aracıdır. Bu bir başka özgürlüğün, modern toplumun sunduğu "açık"lık potansiyelinden yararlanma özgürlüğünün kuramsal çerçevesini genişletmek için kullanıldı.

Cemaat'in, toplumsal yaşamın başlıca boyutunu oluşturduğunu düşünen modern sosyologlardan biri Robert Nisbet'dir. Ona göre;

"Cemaatin yeniden keşfi 19. yüzyıl toplumsal düşüncesinde şüphe götürmez bir şekilde en ayırt edici gelişmedir. ... Cemaat derken salt yerele cemaatin çok ötesine uzanan bir şeyi kastediyorum. 19. ve 20. yüzyıl düşüncesinde bulduğumuz şekliyle bu sözcük üst düzeyde kişisel mahremiyet, duygusal derinlik, ahlaki taahhüt, toplumsal bağlılık ve nihayet sınırdışlıkla (contiguity) nitelenen bütün ilişki biçimlerini içine alır."

The Division of Labor'da Durkheim iki tür toplumsal dayanışma ayırımı yapar: Mekanik ve organik. Birincisi, insanlık tarihinin büyük bölümü boyunca varolmuş olandır. Ahlaki ve toplumsal homojenliğe dayalı olarak insanlar, küçük cemaat disipliniyle güçlendirildi. Böylesi bir çerçeve içinde gelenek ağır basar, bireysellik hiç yoktur ve adalet karşı konulmaz şekilde bireyin kolektif vicdana boyun eğmesine yöneliktir. "Durkheim'ın organik adını verdiği ikinci çeşit dayanışma, emeğin bölüşümünün önceliğine dayanır." (Nisbet, 1966)

Dayanışma oluşturmak sosyal mühendisin görevidir; mekanizmayı düzenli çalıştıracak unsurları toparlayarak mekanik anlamda yerine getirilecek bir görevdir bu. Bu durumda dayanışma, toplumsal normlar aracılığıyla toplumsal konumların "bütünleyicisi" olarak işlev görür.

Niyetim, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks devlet destekli Sünni İslam'ın, ilk çıkışının o kuvvete dayanmasına karşın, toplumsal bir kuvvet olarak *communitas*'dan çok kuşkulandığını ve bu kuşkunun temel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de bireyin toplumla bütünleşme biçimlerini etkilediğini göstermek. Sunmak istediğim bir yargı da şu: Politik olarak daha çok araştırılmış olan Türk İslam'ının, daha az görülebilir ama daha önemli bir boyutu vardır; toplumdaki birey için bütünleşme çerçevelerinin inceden inceye işlenmesinde "baş hareket ettirici" (*prime mover*) boyutu.

Bugün biliyoruz ki Osmanlıların ilk genişlemesi gazi adı verilen "İman 'savaşçıları'yla olmuştur. Bu çıkışı canlandıran gazi ruhu, Bizans sınırlarındaki özel bir sınır toplumundan çıkmıştı. Bunun taşıyıcıları, Türkmen aşiretleriydi. Bu tarihi oluşumun "sosyolojik" içeriği, gazilerin silah altında yoldaşlığı ile *communitas*'ın kaynağını oluşturan, birbirine bağlı bir savaşçı grup olmasıydı. Türkmenlerle Osmanlı devleti arasındaki ilişkilerin tarihi bize derhal Mağribi tarihçi İbn Haldun tarafından yapılan, "asabiyyet" çözümlemesini anımsatır.

İbn Haldun çölün erkeklerinin, asabiyyet adını verdiği farklı bir *communitas* anlayışı tarafından şekillendirildiklerini fark eden ilk gözlemciydi.

İbn Haldun, saf asabiyyet'e dayalı devleti kent yaşamının talepleriyle karşılaştırdı. Kabile insanların başarısını, durgunluk takip etti; lider sadık ardıllarından yalıtıldı, sadık ardılların ganimet kazançları kesilirken bir de vergilendirildiler. Bu süreçte asabiyyet ortadan kalktı ve hanedan korunmasız kaldı çünkü yükselişini destekleyen güç zarar görmüştü. İbn Haldun asabiyyet'in çoğunlukla peygamber veya bir din etrafında billurlaştığını belirtti.

Türkmen gruplar İslam'ın Şamanist yaşam tarzının şekillendiği ve Şii inançlarla karışmış bir biçimini uyguluyorlardı. Bir yazar bunu (*Arjmand, 1981*), Şiiliğin (*aberrant*) "sapmış" biçimi olarak isimlendirdi. Sapmış olsun ya da olmasın, bu, benzer bir Türkmen savaşçı topluluğun Safevi İmparatorluğu'nun kurulması sırasında İran'a getirdiği İslam biçimiydi. Şiiliğin Türkmen varyantı Alevilik olarak bilinir. Bunun uygulayıcıları, kılsa süre sonra, Şii Pers yöneticilerin Osmanlı Türkmenleri arasında yarattığı yankı nedeniyle kuşku uyandırmaya başladı. Osmanlılar, bunda, Sünni devlete karşı bir sadakatsizlik potansiyeli gördü. Şiiliği bastırmak ya da massederek daha az tehlikeli hale getirmek için ellerinden geleni yaptı. Alevilik, Şiiliğin aldığı yeni bir yönle, 15. yüzyılın bir gelişmesi olan Sufi (gizemli) anlayıştaki ifadesiyle ilintiliydi.

Sünni dindarlığın bir biçimi kasabalarda yüz yıllar boyunca hakim olduğu ve Anadolu'nun kırsal nüfusu zamanla katı Müslüman ortodoksiye vardırıldığı halde, özgür ruha açılan kapıya artık gnostisizm; gizemli mezhepler, ezoterik bilgi ve Rafizilik gibi yollardan ulaşılıyordu. ... İki sistem arasındaki en önemli fark şuydu: Orta Doğu'nun özel politik ekolojisi, yani kabile oluşumlarının ağırlığı ve *communitas*'ın rolü, iktidarı ele alma girişimleri şeklinde ortaya çıktığı için asabiyet ya da karizma-*communitas* devletle, Avrupa'dakinden daha dolaysız bir yüzleşmeye girdi; bu ise İslami devletlerin yüzyıllar boyunca cesaretle karşı koyduğu özel bir isyan biçimiydi. Öyleyse, bir anlamda özgürlük sürecini, gizlilik ve ezoterizmle belirgin özel türde bir "söylem" aracılığıyla sonuçlandırma gerekliliği ancak Batı'da bilinmeyen -ama Orta Doğu'da çok daha sık ve özel yeriyse belirgin- Osmanlı diyarında, Osmanlıların başarısı ve devlet kurma sürecinde bu güçlerin doğrudan meydan okuması nedeniyle, daha da şiddetli hale gelen sorunlar kadar, Osmanlı İmparatorluğuna "özel" dir.

Modern zamanlarda geleneksel Türk fundamental dindarlığı (*pietism*) özgürleştirici bir etkiden çok tam tamına kısıtlayıcı bir rol oynadı. Türk toplumunu inceleyenler, Alevi olarak tanımladığımız heterodoks grupların bu sertlikten uzak olduğunu düşünüyorlar.

Osmanlı dönemi hakkında bildiklerimizi özetlemek istersek: Devletin denetiminden kaçan kültürel konuların devletin ağına yakalanma durumuna göre, daha çok dini *communitas* kurma şansları vardı. Gizemcilik (mistisizm), gnostik aydınlanma (hakikat) arayışı, karizmatik liderlerin "baraka"sını kutlama, dini spekülasyon ve kendiliğindenciliği -isterseniz özgürlük deyin- için Medrese'den daha iyi koşullar yarattı.

İslam'ı kullanmaya gönüllü Durkheim'cı entelektüeller, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu büyüklerinin radikal laikliğince sahneden atıldı. Yine de, İslam'ın yeni toplumda "toplumsal yapıstırıcı" olarak kullanılabilmesi görüşü on yıllarca, bazıları Durkheim'dan etkilenen, diğerleri daha sadık Osmanlı seçkini sosyal mühendislik eğilimi gösteren Türk entelektüellerinin bir kısmı arasında egemen olmayı sürdürdü. Bunlar, kurucu büyüklerin laik partisi CHP'nin üyeleri olmalarına karşın laikliğe asla inanmadılar ve ilk iki gruba katıldılar. ... 1949'da, din öğretisi "Jakoben" CHP tarafından devlet ilkokullarında eski konumuna getirildi.

Türkiye'nin geçmişinde din, protestonun yeri ve kaynağı olarak saptanmıştır.

Yenilemeci (Müceddidi) Nakşibendi, Nakşibendi tarikatının Batı emperyalizminin Orta Doğu'da belirmesinden çok önce aktivist bir misyon kuran bir koluydu. Görevi, Müslümanların kalplerindeki inancı canlandırmak ve İslamiyet'i dünyaya yaymaya devam etmek olarak betimlenmişti. ... Amaç şöyle tarif edilebilir: Modernleşme ve modernleşmeyle birlikte sızan ideolojiler, tamamen Batı'yı taklit eden entelektüel sızma karşısında edilgen kalan Müslüman nüfusu içine alamadı. Gerçek bir telkin ancak idionun, İslami sembollere dayalı bir yaşamın harekete geçirici gücü inanç ise, olasıdır. Gerekli olan bir kez daha İslam tarihinin bu sembollerden güç kazanarak soluk almasını sağlamaktır.

Şimdi, İslam'ın bu tür bilime asla karşı olmadığı fikri, modern Müslüman fundamentalizmin en basmakalıp temalarından biridir.

2000'E DOĞRU KÜLTÜR VE DİN

Hem kültür hem de din Türk sosyal biliminin yeni keşfidir.

Çok yakın zamana kadar din araştırmaları ya Türk toplumunu laikleştirme çabalarında anonimleşti, ya da tersine, tutucu düşünürler tarafından –gerekli sağduyu ve hakkaniyetle- amaçlarında ilerlemek için kullanıldı, sonra da küflü "bilim-dışı" rafına kaldırıldı.

Bu dar görüşlü yönelimi yaratan olağanüstü karmaşık kendini-kandırma eğilimi, gelecek umudu, sosyal mühendislik ideolojileri, "bilime" inanç ve milliyetçi şevk asla araştırılmamıştır, ama aslında bütün bunlar modern Türkiye'de toplumsal düşünce tarihinin özünü oluşturur.

Laik Türk aydınlarının kültürü, Batı'dan kaynaklanan yapı taşlarından oluşmuştur. ... Bunun en iyi örnekleri de akademik personel, diploma gerektiren meslekler ve bürokrasi içinde bulunur. ... Yakından incelendiğinde Fransa'daki III. Cumhuriyet model alınarak yaratıldığı anlaşılabilir. İdeal anlamda bu, kuruluşunu insanlık düşüncesine borçlu olan bir ahlaki evren, "dinle devlet arasındaki bağları koparma kararlılığı, sıradan halk değil entelektüeller tarafından belirlenen bir toplum görüşü, "düzen" ve "ilerleme"nin kaçınılmazlığına inanç anlamına gelirdi. ... Cumhuriyet felsefesinin özü şuydu: Türkiye enerjisini, ilerlemenin kaynağı olan eğitimsel kaynakların yaygınlaştırılması için yoğunlaştırırsa uygar uluslar arasında kendine bir yer edinebilir. Türkiye'nin politikası bu açıdan gerçek bir başarı kazanmış olarak nitelenebilir; ama bu politika aynı zamanda toplumsal analizi, çok "kuramsal" görünen alanlardan, okul binaları ve üniformalar gibi "maddi" ilerleme unsurlarına yöneltti.

Laik entelijensiya düşüncesinin ve onun etrafında inşa edilen kurumların önemli bir yanı millilik fikridir. Şovenizmden değil gerçek bir birlik ruhundan türediğini belirtmek için "milliyetçilik" yerine "millilik" sözcüğünü kullanıyorum. Cumhuriyet sırasında, tabandan bir "Türklük" ruhu yaratılmalıydı ve laik entelejensiyanın kültürü, kültür alanında özellikle bir Türk başarısı ruhunu ortaya koydu. Oysa Türk kültürünün, Kibele ve Hitit mirasını da içerdiğini vurgulama girişiminde bulunan denemeler başarısızlıkla sonuçlandı.

Cumhuriyet'in inşası sırasında tanımladığım çizgilerde birtakım kurumlar yaratıldı ve bunların çoğu Türk toplumunda sağlam yerler edindiler. Konservatuarlar, müzisyenler, tiyatrocular, balerinler ve opera sanatçıları yetiştirmeye başladı. ... Ama Türkiye'deki laik değerlerin kamulaştırılmasında en çok ses getiren başarı, bana kalırsa, milli bir edebiyatın yaratılmasıdır. ... Bu başarının altında, eğitim, ekonomi, ulaşım ve kitle iletişim araçlarının tümünün rol oynadığı yeni bir iletişim ağının kurulması yatar. ... Eğitimle ilgili saptamamın temelinde yatanlardan biri şudur: Bir anlık düşünme veya araştırma bize eğitim seferberliğinin ilk etkisinin geleneksel değerlerin yeniden mobilizasyonu olduğunu anımsatır.

İSLAM

19. yüzyılın sonunda yirmi yıldan uzun bir süre Menderes vadisinde bin bir güçlkle dolaşan Sir William Ramsay Türkiye'deki köy yaşamı konusunda ilginç bir görüngü bildirir. Küçük, yüz yüze yaşayan gruplarda dini konular hemen hemen hiç ortaya atılmaz. İnsanları bir araya getiren olaylar, giderek daha fazla sayıda insanın toplanmasını gerektirdiğinde, İslam ve dindarlık o grubun ideolojik bağlılığını (*cohesion*) sağlamak şeklinde tanımlanabilecek bir rol üstlenir.

Son yıllarda Türkiye'de "İslamcı" yeniden canlanma olarak yorumlayabileceğimiz şey, sadece dini değişkenlere dayanarak açıklanamaz; bu toplumun din-dışı boyutlarıyla pek çok bağı olan karmaşık bir süreçtir. ... Bu ülkede İslam'ın "yeniden canlanması" kısmen laik Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşı olan eğitimi yaygınlaştırma kampanyasının başarısına, kısmen de 1950-1980 arası dönemdeki ekonomik gelişmeye bağlıdır. ... Yapılan hata, dini toplumsal etkileşimde "üstyapısal" bir unsur, "tortu" (*residual*) bir kategori, politikacıların entrikalarıyla tutunması sağlanmaya çalışılan "yapay" bir gelişme olarak gören anlayıştan kaynaklanır.

Buna ilk karşı çıkış, Türkiye Cumhuriyeti'nde (1923) iktidara geçen yeni seçkinlerin, dini kişisel inanç alemine iterken; Türkiye'nin kırsal nüfusu hatta kentsel nüfusun alt sınıfı için bile aynı şeyin geçerli olmadığı şeklinde yapılabilir. Bu iki grupta dinin sürekliliği, onlar için İslam'ın sadece bir inanç değil aynı zamanda çok boyutlu işlevleri olan bir dizi toplumsal pratik niteliği taşımasına bağlı olabilir. Bunun, içinde saygınlığın kazanılması, aile ilişkilerinin bütünlüğü ve hatta göreceli olarak toplumun alt tabakalarının eğitim olanaklarından daha kolay yararlanabilmelerini de sayabiliriz.

Cumhuriyet'in 1920'lerde yürürlüğe konan dini reformları, Türkleri, başta Osmanlı İmparatorluğunun dini görevlileri olmak üzere "sömürücü" geleneksel elitlere ve "geleneğe" "köle" kılan bağları koparmak anlamında "özgür" kılacak unsurları sağlamayı amaçladı. ... Ama bu insanların halk tabakaları arasında, yönetenlerle ilişkilerinde onlara aracılık yaptıkları uzun bir dönemden kaynaklanan bir prestijleri vardı. Diğer yandan Cumhuriyet yönetiminin yeni yasası üniversiteye yönelik bir tek merdivenden oluşan yeni bir eğitim sisteminin başarısına dayanıyordu. Mütevazı kökenli insanların yalnızca çok küçük bir oranı bu merdivenin basamaklarını çıkabiliyordu. ... Geleneksel Osmanlı toplumu (ve Türkiye'nin mevcut hükümetinin sürüklediği toplum) tepeye ulaşamayan ama alttan uzaklaşmaya kararlı olan insanlar için bu tür orta dereceli veya iyi tanımlanmış yapısal farklılığın birincil örneğidir. ... Osmanlı medresesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında üniversite çalışmalarına ve ancak üniversite mezunu olarak gelinebilecek konumlara yol açan katı lise sistemine göre geçilmesi çok daha kolay ve esnekti.

Benzer bir sorun da aile ilişkileri bütününde (*sphere*) ayırt edilebilir. ... Pek çok Türk için, kısaca, din babasının otoritesini, annenin yerini ve çocukların saygısını güvence altına alma aracıydı.

1912'den sonra kaybedilen Balkan kısmını, pek çok Türk gerçek anavatanı olarak kabul etmekteydi. Türklerin sürüklendiği yarımada, Anadolu, doğal ürünleri, askerlik için insan malzemesi veya eşkiya için kolay ele geçmez nitelikli bir yer olarak görülürdü. Anadolu'nun fakirliği dini etkinliklerine de yansdı. Cumhuriyet'in bu taşra yerleşimlere sızmada eksik kalması yetersiz kaynaklarının sonucuydu ve bu 1940'lara kadar sürdü. Böylece yerel nüfus kültürel ekolojilerinin sertliğini aşmanın yolunu dinde buldu. ... "Fundamentalizm" ve "yeniden canlanmacılık" -yıllarca yeraltında kalmasına karşın- çoğunlukla sanıldığından çok daha uzun bir geçmişe sahipti. Şeyhlerin propagandalarıyla, insanın dar sınırlarını aşmaya yönelik istekliliği, 1940'ların ve 1950'lerin ilk anti-laik hareketlerine yani "Nurcu" ve "Ticani" olaylarına meydan verdi. Bu hareketlerin her ikisi de Cumhuriyet'in laik reformlarını sorgulayan "yeniden canlanmacı" hareketlerdi. ... Süleymancılar, Nakşibendi Sufilerinden dallanan, Almanya'daki Türk işçileri arasında yayılmış bulunan bir örgüttür.

Türkiye 1950'den beri, nüfus artışını yılda yüzde 2-3 aşan düzenli bir ekonomik gelişme yaşadı. Bu da şehirlerde iş edinme ortamı yarattı ve kırsal yerleşim bölgelerinden insanların büyük ilgisini çekti. Kırsal itimin (exodus) kentsel çekimi (terminus) şu ana kadar ikinci ve üçüncü nesil nüfusu barındıran gecekonduyu yarattı. Bunlar karton yerleşimler değil, geldikleri yerlerin fakirliğiyle karşılaştırıldığında, bir çeşit yukarı hareketlilik olarak tanımlanabilecek toplulukların yerleşimiydi. Bu bölgelere göç edenler, daha önce göstermeye çalıştığım gibi, dinin merkezi bir yer işgal ettiği, kendi özgün yerleşimlerini yeniden oluşturdular. Bu bölgelerde, çoğunlukla yerel destekle camiler inşa edildi.

Taşra kasabalarını geliştiren "gecekondular" merkezlerini yaratan yalnızca politika değil aynı ekonomik "kalkınma"ydı. ... 1960'larda su yüzüne çıkan eğitim talebi daha zengin bazı taşra merkezlerini eğitimde belirleyici konuma getirdi. Bu en başta İmam-Hatip liselerinin büyümesiyle ilintili bir konudur.

İmam-Hatip liseleri standart lise programına din dersleri ekleyen devlet okullarıdır. Bu okullar velilere, çocuklarının üniversite giriş sınavını kazanabilecek niteliği verirken, diğer yandan yüksek dozda dini bilgi edineceklerini garanti ederler. ... Taşra düzeyinde çok önemli bir faaliyet de lise ve üniversite düzeyindeki öğrencilere yurt sağlamaktır. ... Bu organizasyonlar, kuşkusuz, beyin yıkamaya yakın faaliyetler içine girer ve öğrencileri geleceğin misyonerleri olarak görür.

Burada belirtilmesi gereken nokta, yurt olanaklarının, yiyecek, finsel rehberliğe gösterilen özenin, Fransız Katolik okullarının 19. yüzyılda Fransız devlet liselerinin önünde örnek teşkil etmesini sağlayanla aynı türden olduğudur.

Nurcular, Erbakan'dan neden memnun olmadıklarına ilişkin açıklamalarında, onun çok fazla politize olduğunu, bu nedenle de toplumun denetimine yönelik gerçek İslamcı stratejiyi bıraktığını belirtiyorlar. ... Nurcuların kendilerini Erbakan'dan uzaklaştırması, Müslüman dünyasını tarihi boyunca bölmüş olan bir tavır alışın çağdaş bir tezahürüdür. Sorun, dinin politikada yeri olması gerektiğini savunan sınıflarla (Ulema) askeri-siyasi sınıfların (Ümera) çeşitli politik bakış açıları arasında dönmektedir. ... Pek çok modern İslamcı, modern dünyada politikada yer almanın, insanın esasen etik idealler olan İslami toplumsal ideallerinden taviz vermeyi gerektirdiği saptamasını kabul etti. Siyasi küreye sızılması ve devletin ele geçirilmesi gerektiğine ilişkin önerileri, ancak ideal İslami toplum kurulduktan sonra, insanın İslami devletin kurulmasına giden açık yolu görebileceği teziyle yanıtladılar.

Yönetenlere karşı nasıl davranacaklarına ilişkin cemaate ipuçları vermede geleneksel Müslüman yöntemi olan Cuma namazı, bugünlerde Tahran'da büyük bir üniversite bahçesinde yapılmakta.

İslam'ın Türkiye'deki mevcut yapısını çözmeye çalışırken altının çizilmesi gereken son bir unsur da İslam'ın bir ideolojiye dönüşümüdür. Bu noktada, etik ortama kısmen ters düşen bir dizi tarihi gelişme saptıyoruz: Bana göre ideoloji basitçe insanları önceden belirlenmiş bir politik hedefe yönlendirmek için hazırlanmış bir dizi düşünceden oluşmaz. ... Kısa süre sonra İslamcı yeniden canlanma ideolojileşecektir. Bu, İslam dünyasının çeşitli kısımlarında hemen hemen aynı yıllarda tanık olduğumuz bir gelişmedir. ... Kısakürek Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel

cansızlığının altını çizerek, Türk gençliğinin düşüncesini, geleneksel kanallara yeniden yönlendirme girişiminde bulundu ve İslami yeniden değerlendirmeyi hedefledi.

İdeolojik İslam'ın ilan edilen amacı, sömürgecilik veya emperyalizme karşı mücadele, bütün eşitsizliklere karşı Müslüman bir ülke kurma çabaları veya insanın "baser" doğasına karşı savaş anlamına gelen Cihad'dır.

Nakşibendi tarikatının kendine modern bir "görünüm" edinmedeki başarısı laik entelektüellerin söylemini kullanma ve prestijli yayınlarını taklit etme girişimlerinden kaynaklanır. ... Modifikasyonlar, bunların Türkiye'nin günlük yaşamında köklü unsurları hesaba katmaya zorlandıklarına, bu unsurlarla uzlaşmak zorunda kaldıklarına ilişkin bir işarettir.

Türkiye'deki İslam'ın işini güçleştiren ek bir boyutundan söz etmeliyiz: İslamcı yeniden canlanma hareketleriyle Türk laik milliyetçiliği arasında yer değiştiren ilişki.

1930'larda Türk milliyetçiliği baştan sona laikti. Türkler de milliyetçiliği yerleştirmek için gereken imajlar, İslamiyet'e geçmeden önceki başarılarının imajlarıydı. ... Latin alfabesinin kabulü, dilin Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılması, Türk kültürünün odağını İslamiyet'ten uzaklaştırma girişiminin bir diğer yüzüydü. Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişi ve küçük kasaba görünüşünün Türk politikasına nüfuz etmesiyle birlikte durum değişti. Gelenekselcilik, Türk milliyetçiliğine arka plan oluşturmaya başladı. Atatürk hala asıl kahramandı ama, Sultan II. Mehmed, İstanbul fatihi ön plana çıktı. Zamanla bu eğilim Osmanlı kültürünün ve bu kültürde İslam'ın yerinin yeniden tespitine vardı. Bu nedenle 1960'larda profesörler ve politikacılarla birlikte meslekten bir grup insanın, Marksizm, sosyalizm ve laiklikle mücadele özel amacıyla, Türk-İslam ideolojik sentezini geliştirmek gerektiği sorucuna varmaları şaşırtıcı değildir. ... Hiç kuşukum yok ki, bunun geleceğin Türkiye'sinde bir etkisi olacaktır ama bu etki bazı çevrelerin korktuğu İslamizasyon yönünde olmayacaktır.

Hitler, devleti "ırk"a tabi kıldı. Türkiye'deki taşralılar devleti "taşra"ya tabi kıldılar. ... Ortaya koymaya çalıştıkları şöyle özetlenebilir. İslamcı yeniden canlanmanın çeşitli biçimleri altında, bu çıkışın işlemsel düğümleri olan taşradan ve küçük kasabalardan gelen bir çıkışla karşılaştık. Türkiye'de, Balzac'ın romanlarında sözünü ettiği türden bir şeyler oluyor. Periferi merkezi fethetmek için yola koyulmuş. Bu periferinin stratejisi sık sık "İslamcı" olarak nitelenir. ... İslamcı derken ne demek istediğimizi kesinlikle belirlememiz gerekir. Benim görüşüme göre İslamcı, *inter alia*, aile yapısındaki değişikliklere bir panik tepkidir. İslami teoloji kadar önemli olan İslamcıların İslami yaşam tarzının bir parçası olan toplumsal pratikleri yeniden canlandırmalarıdır. Bunlar ekonomik genişlemenin modern teknikleriyle oldukça iyi bütünleşebilirler.

Toplumsal hareketi etkilemek için İslami değerlerin aracılık etme şeklinin bir örneği Müslüman'ın vergilendirmeyi kavramlaştırmasıdır. Müslüman değerler "milli vergilendirme" kavramını "hayırseverlik" yönünde kuvvetle saptırırlar.

Türkiye'nin yeniden İslamlaştırılmasına yönelik mevcut yönelimin iki ayrı ulus yaratma tehlikesi de vardır.

İnsan Türkiye'de biri laik diğeri, İslamcı iki ulusun doğma olasılığını doğrudan yadsıyamaz. ... Toplum kurallarına uymayan teröristlerin varlığı kesinlikle hesaba katılmalıdır. Oysa dini kültürün laik kültürü aşma olasılığı çok daha azdır. Hiçbir Müslüman ülkede bir eşi bulunmayan, Türklerin içinde yaşadığı, beslediği ve geliştirdiği bir laik kültür mevcuttur. Bu nedenle Avrupalı arkadaşlarımızın düşüncelerinin ön planında bulunan, "Çılgın bir Molla Türkiye'de iktidarı ele geçirecek mi?" sorusu olumsuz yanıtlanacağına benzer. Bu, Türkiye'nin geleceğinin kolay bir gelecek gibi görüldüğü anlamına gelmez.

DİN SORUNU YENİ BİR DÜZEYE ULAŞIRKEN... (1977)

Din bir toplum olayıdır. Din bir toplum olayı olmasaydı din sosyolojisi adını taşıyan bir bilim dalı ortaya çıkmazdı. Gerçi, sosyolojik açı din olayını incelemenin tek yolu değildir. Din psikolojisi, dinsel duyguların insan psikolojisi içindeki yerini araştırır. Dinler tarihi dünyada belli başlı dinlerin ortaya çıkmasını, yayılmasını inceler. Teoloji, bir dinin etrafında birbiriyle ilintili önermelerden oluşan kavramlar yapısı kurmaya çalışır. Din sosyolojisi' ise, dini, teolojide olduğu gibi dinsel inancın gerekleri yönünden ele almaz. Din sosyolojisi, dini yaşadığı gibi inceler. Dinin yaşanması demek de din olayının coğrafi, sosyal, kültürel değişkenlere göre değişmesi demektir.

NEDEN DİN?

Dinsel kurumların bir özelliği de salt dini fonksiyonlarının yanında başka toplumsal fonksiyonlar da görebilmeleridir. Manastır, dini sistemin bir parçasıdır, fakat, son asırlara kadar manastır Batı Avrupa'nın iktisadi sisteminin de bir parçasıydı. Manastır çok zaman bir üretim birimi olabiliyordu. Tekke de dinsel bir kuruluştu fakat Osmanlı İmparatorluğunda bugünkü "dernek"lerimize benzer fonksiyonları üzerine alıyordu, bu açıdan Osmanlı toplumunun "pekiştirici" bir parçasıydı. Dini ayin dinsel bir işlemdir fakat onun hem pekiştirici, insanları yan yana getiren bir birlik duygusu yaratan hem de kişilik belirleyici fonksiyonu vardır. Kişinin tek başına elde edemeyeceği dengeyi sağlamada rol oynar. Batıda Kilisenin, bunun yanda siyasal ve sembolik bir fonksiyonundan söz edilebilir, kilise siyasal ve toplumsal değerlerin felsefesini yapıyor ve düşünceleri bu sistemin içine giren simgeleri sağlıyordu.

Zaman geldi, Batı ülkelerinde bu fonksiyonlar dinden ayrıldı. Manastır özel bir üretim birimi olarak değerini kaybetti. Bunun yerini salt üretim amacıyla kurulmuş iktisadi işletmeler aldı. Kilisenin kişilik sistemine katkısı, örneğin günah çıkarmanın psikolojik fonksiyonu, ruh doktorlarına aktarıldı. Kilisenin temel toplumsal ve siyasal felsefe yaratıcı rolü azaldı, bunun yerini laik ideolojiler ve felsefeler aldı. Bu ayrılma ve uzmanlaşma olayı bizim çok zaman salt siyasal ve -daha çok- hukuki bir kavram olarak anladığımız "laiklik"ın Batı'daki toplumsal içeriğidir. Batı'da laiklik "havada" bir kavram değildir, bir sosyal tarih gelişiminin yüzeydeki ifadesidir.

TÜRKİYE ve DİN GERÇEKLERİ

Türkiye için bu oluşumdan çıkarılması gereken üç önemli sonuç vardır:

1. Batı'da bu ayrılmanın her yerde aynı derecede oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin Polonya'da kilisenin siyasal ve toplumsal rolü devam etmektedir.
2. Batı'da bu ayrılma ve uzmanlaşmanın altını çizdiğimiz bütün toplum alanları için aynı orantıda ilerlediğini de söyleyemeyiz. Örneğin, halk yığınlarının kesesine uygun bir kişi

3. Bunun yanında, eskiden dinsel mekanizmanın sağladığı toplumsal fonksiyonun dinden, din dışı teşekküllere aktarılması birden olmamış ve belki de bu oranda başarıya ulaşabilmiştir.

Bu üç unsuru göz önünde tutmadan "laiklik" yapmanın oldukça riskli bir iş olduğunu söylemek gereksizdir. Özellikle Türkiye gibi kapitalizmin beraberinde getirdiği banka, dernek, rasyonelleşmiş eğitim örüntüsü gibi toplumun kurumlaşmasını sağlayan yapıların az geliştiği bir ülkede birden toplumsal organizasyona ihtiyaç duyulursa yeni kurumların uzanamadığı yerlerde, gereken toplumsal işlevin bir eski-yeni kurumlar karmaşığı ile yapılması beklenebilir. Örneğin, Türkiye siyasal parti kurumlaşması insanlar arası iletişimin hala tarikatlarca sağlandığı bir ortamda gelişti. Bundan dolayı siyasete ve toplumsal hayata katılma yalnız siyasal parti mekanizmalarıyla değil, tarikat haberleşme ağı ile temin edildi.

CUMHURİYET NEREDE EKSİK KALDI?

Cumhuriyet'in kurucuları ... laikliği bir "vicdan" meselesi olarak ele alıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda din kişi üzerinde bir baskı aracıydı. Sanırım, dini düşündükleri zaman onu yalnız siyasal rejimi tehlikeye sokacak bir unsur olarak değil, cemaatin kişi üzerinde bir sosyal baskı yapmasını sağlayan araç olarak görmüşlerdi. İttihatçılar ve Kemalistler, dinsel kurumları siyasal rejimi tehlikeye sokabilecek -ve bundan dolayı sakınılması gereken- bir unsur olarak gördükleri oranda, Sultan Abdülhamit'ten çok farklı düşüncelere sahip değillerdi. İttihatçıların ve Kemalistlerin getirdikleri gerçek yenilik, dini bir sosyal baskı olarak hissetmeleriydi. ... Laiklik önderleri dindeki sosyal baskı unsurunu anladıkları, fakat öte yandan kendi toplumlarındaki olağanüstü toplumsal fonksiyonlarını göremedikleri için dini bir "vicdan" meselesi olarak değerlendirmenin meseleyi, halledeceğini sanıyorlardı.

Cumhuriyet'in temel politikalarında bundan daha derinde bir ihmal görmek mümkün. Cumhuriyet'in kurucuları laikliğin "tut"ulabilmesi için yeni bir kişilik sisteminin gerektiği fikrini pek o kadar önemsememişlerdi. Her topluluk bir temel felsefe üzerinde kurulmuştur. Bu felsefe kişide bir "dünya görüşüyle" sonuçlanır. Cumhuriyet'in en zayıf yanı, bu felsefe eksikliği olmuştur. Kemalizm'in derin ya da çok kapsayıcı felsefi temelleri olduğu büyük bir güvenle söylenemez.

"Doğa Boşluktan Nefret Eder"

Bugün karşılaşılan sorunların derin sebeplerini yukarıda ayrıntılarıyla anlatmaya çalışılan iki durumda görüyoruz:

Birincisi, kişilik mekanizmasını belirleyici itişlerin kuramsallaşmış dinden kopmuş bir "taşrallık"ta belirlenmesidir.

İkinci büyük sorunumuz Kemalizm'de derin, bugünün toplum atışmalarına yönelmiş bir felsefe ve sosyal kuramı arayanların bunu bulamamış olmalarıdır. ... Aristo fiziğinin bir kuralını hatırlamak yeterli sanırım: "Doğa, boşluktan nefret eder."

DİN İPTİDAILİĞİ (1956)

Hasluck'un elde ettiği netice, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde, İslam kisvesine bürünen eski inançların hala hüküm sürdüğü, bunların menşeinin kah eski Roma inançlarına, kah eski Yunan adetlerine ve hatta daha eski medeniyetlere irca edilebileceği merkezinde idi. Müellif bu arada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslam şekillerinde Orta Asya'dan kalma birçok unsurun mevcudiyetine işaret ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu ahalisinin İslam'ın kul ile Allah arasında herhangi bir tavassut olamayacağı esasına icab eden titizlikle riayet etmediği kimsenin meçhulü olmamıştır. ... İslam'da, bir kiliseye ben zer bir teşekkür kurmak yasak olduğu ve bu husus da " *la ruhbaniiyete fil-İslam*" şeklinde bir ayet-i kerimeye dayandığı halde Osmanlı İmparatorluğu'nda kulla Allah arasında mutavassıt vazifesini gören bir çok teşekkür teessüs etmişti. Osmanlı ahalisinin bu zaafını bildiği ve Yeniçerilerin "İslam" dedikleri anda Bektaşî tarikatını kastettiklerini anladığı içindir ki Sultan Mahmud, bundan yüz otuz sene evvel Bektaşî tarikatını dağıtmış ve tarikat mensuplarını gayet şiddetli bir şekilde takip ettirmişti.

Türkiye'de bu gibi mutavassıt teşekkürlerin mevcudiyeti, mahalli hurafelerin kıymet bulması ve din kisvesine bürünmesiyle neticelenmiştir.

Birçok yerde mahalli "şih"ın emirlerini dinlemenin, mevcut türbe ve zaviyelerde efsanevi şöhreti haiz "dede"lerin en iptidai bir şekilde anılmalarının Anadolu'nun büyük bir kısmında din yerine geçtiğini anlıyoruz. ... Atatürk inkılaplarındaki laiklikten maksat, basit görüşlülerin ileri sürdükleri gibi "dini yıkmak" olmamıştır. Bu hareketin bir cephesi Allah'la kul arasına girmiş ve İslam'ı birtakım gayri İslami kisvelere büründürmüş olan, unsurların ortadan kaldırılmasıdır. ... Bugün işportada satılan bu kitapların en rağbette olanları, hakikatte dinimizin esasları ile ilgili olmayıp daha çok Hasluck'un işaret ettiği primitif zihniyeti ve inançları istismar eden eserlerdir. ... Bu eserler, tercümanı oldukları iptidai bir zihniyetin bir ifadesi olarak bizatihi İslam inançlarını baltalayan tehlikeli birer neşriyattır.

Modern bir İslami görüş temin etmeye çalışmış olan hareketlerin karakteristik vasfı Osmanlı İmparatorluğu'nun haricinde ortaya çıkmış olmalarıdır. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh gibi İslam'a bir yenilik katmak isteyen şahıslar hep Osmanlı İmparatorluğu'nun dışından gelmişlerdir. ... Dine kimse kritik bir gözle hatta kritik bir dinci gözüyle bakmaya cesaret edememiştir. ... Ancak bugün memleketimizdeki dini iptidailik cereyanı karşısında kendilerini dindar addedenlerin ve din alimlerimizin lakaydilerini terk etmeleri lazımdır. Mühim Anayasa problemleri ortaya çıkaran meselelerle halli müşkül durumlar yaratmadan evvel biraz kendi hanelerine bir çeki düzen vermeyi kendilerinden bekleriz.

AYDINLAR

"AYDINLAR" KONUSUNDA ÜLGENER VE BİR İZAH DENEMESİ (1984)

Gerek "aydın" gerekse onun ağabeyi olan "münevver" sözcükleri, kültürümüzün dışında yapılan bir kavramlaştırılmadan kaynaktadır. ... Batı toplum tarihi içinde ortaya çıkan *intellectuel-intellectuals*, *intelligentsia*, *literati* ve *les clerics* gibi ayrıntılı kavramların

beraberinde getirdiği ayrıntılı inceleme sorumluluğu, bu uzantıları tek bir terime ("Aydınlar") indirgemek suretiyle ortadan kaldırmıştır. ... Oysa bu kavramlar arasındaki fark çok önemli.

Intelligentsia'ya gelince, o da 1860'ların Rusya'sının bize armağan ettiği bir terimdir. *Intelligentsia* bilim veya sanatta öncülük vurgusunu taşır.

"Geleneksel" topluluklarda hayatlarını "bilme"ye veren kişiler edindikleri bilgileri "entellektüel"lerden çok farklı bir şekilde kullanırlar. Bu kişilerin bilgiyi muhafaza ve topluma "iyi"yi "gösterme" yolunda yükledikleri sorumluluklar, *les clerics* tabirinde vurgulanmıştır.

Türkiye'nin geçirdiği bütün değişimlere rağmen, Türk aydınlarının *literati* niteliklerini kaybetmedikleri ve *intellectuals* olarak nitelendirilmelerinin yanlış olacağı bu fikirlerin bir fikirlerin bir ipucu sağlamaktan öteye gidemeyeceği de tabiidir, zira kendi ülkemizde "aydınlar" alanındaki incelemeler konuyu şimdilik ancak aralamayı başarmıştır.

AYDINLARIN GRUP NİTELİKLERİ ÜZERİNE

Geleneksel topluluklarda "bilme" ve "bilgiyi kaydetme"nin meslek özelliklerinin ötesinde bir çeşit lonca "esprisinde", bir kapalılık içinde, belli bir konumun sınırları içinde yapılması ve "bilmeyen"lerden saklanmasıdır. Bilgi üretme "kapalı" bir çalışma türüdür ve bilimciyi bu kapalılık tanımlar. Mesleği "bilme" olan kimse, *literatus* (çoğul *literati*), toplum için en önemli sayılan işlerden birini üstlenmiştir, o da topluluğun temel değerlerinin sağlanması ve kuşaktan kuşağa intikal ettirilmesidir.

Literatus, bu "ciddi" alanın dışına çıktığı zaman, şahsiyetini gösterebileceği tek alan olarak "dedikodu-taşlama-haset" alanlarını bulur.

Yazılı kaynakları kontrol eden *literatus*, içinde yaşadığı toplumun kültürünün özünü devam ettirme işini üstüne almıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda *literati* gruplarının kimlerden oluştuğunu araştırdığımızda, bunun üçlü bir kaynağı olduğunu görürüz: saray okullarından yetişenler, medresede yetişenler ve tekede yetişenler. ... En geçerli ideoloji, üç grubu birleştiren dini öğelerin, yani temel İslami inançlar örüntüsünün (pattern) ayrı görüşlerinden çok daha önemli olduğudur.

Batı Avrupa, tarihi çizgisinde *literati* grubunun özellikleri kaybetmesi ve değerleri koruyucu bir kişiden değerleri sorgulayıcı bir kişi olmaya başlaması Batının Rönesans'tan sonraki fikir tarihiyle paralel gelişir. ... Aydınların bu sırada toplumdaki yerleriyle ilgili en önemli gelişmelerden biri de oldukça geç oluşan bir aşamada kendi kendini ayakta tutabilecek kaynakları kontrol etmeye başlaması "büyük"lerin himayesinden kurtulabilmesidir.

A *public*'den maksat, iletişim ağının alanında oluşan tartışmaların artık bilinen, belirleyici bir "seyirci"ye yönelik olmayıp kimlerden oluştuğu bilinmeyen bir seyirciler kitlesinin önünde cereyan etmesidir. Bu ortam, her konunun tartışılması meşru bir konu olmasını sağlamak yolunda çok etkili olmuştur. Böyle bir gelişme de doğal olarak aydını güçlendirmiştir. Ancak, aynı gelişme aydınların işlevini *-literatininkiyle karşılaştırıldığında-* tersine çevrilmiştir, onu çok daha sistemli bir şekilde tartıcı, sorgulayıcı rolüne itmiştir. *Literati* ortadan kalkmış, yerine *intellectual* gelmiştir.

Batının, çok değer verdiğimiz serbest fikir özelliklerini simgeleyen aydınların kazandığı derinlik, konulara "kişi" olarak bakmalarından kaynaklanır. *Intellectuel*'i *litteratus*'tan ayıran yalnız eleştirici olması değil, bu eleştiriye *grubun içinden yapmaması*, kolektif görev niteliğini üzerinden atmış olmasıdır. Bu yeni rol, kolektif hayatın bizzat temellerini sorgulamasını mümkün kılar, Batı aydınlarında beğendiğimiz açık uçlu düşünceyi yaratır. *Intellectuel*'i *litteratus*'un sosyal rolünden koparana bu gelişme, kuşkusuz, *aydında* aradığımız en önemli davranış ögesini oluşturur.

Romantizmin "aydınlanma devri" fikirlerinden ayrılan yönü aydınlanma devri düşünürlerinin aksine bir "dış gerçeklik" kabul etmesidir. Romantiklere göre, "gerçeklik" kişinin yaratıcı kabiliyetinin sonucu olduğu için, somut bir "dış gerçeklik" olamaz; "gerçeklik" insanın yoğurucu kudretinin bir ürünüdür. ... "Daemon"un ne olduğunu açık olarak belirtmek de dilimizde gene özel bir zorluk çıkarıyor. ... "Daemonik" insan şahsiyetinin tümünü bir dalga gibi kaplama potansiyeli taşıyan herhangi bir tabii eğilimdir. Cinsiyetin kudreti, yaratıcının inadı, kızgınlığın yakıcılığı, iktidar hırsı insanın *Daemonic* uzantılarının örnekleridir. *Daemonic* bir nesne olmaktan çok, saklı bir güç, insanın yaratıcı ve kahredici gücünün müşterek kaynağıdır. ... "Daemon"un kabul edilmediği, maskelendiği ve yalnız kötü ile bir tutulduğu uygarlıklarda edebiyat ve sanat yüzeysel kalmaya mahkumdur. İslam (resmi) kültüründe (tasavvufun dışında kalan Ortodoks Şeriatçılıkta) ve bu arada Osmanlı kültüründe, "Daemon" "şer-şeytan"la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur.

Daemon'un bir insan davranışı boyutu olarak alenen kabul edilmediği -maskeli gezdiği- bir toplulukta aydınının iki seçeneği vardır; ya *litteratus*'un yaptığına benzer bir şekilde "ideolog" olması ya da dedikodu yazarlığını seçmesi. Bu ikili seçenek de kendi başına bir hürriyetsizliktir. Dünyayı bu şekilde gören, tabii ki kötülüğü daima "dış düşmanlara" bağlamaya çalışacaktır. ... "Eninde sonunda her şey dış şartları düzenlemekle düzelecektir" şeklinde bir düşünce çağdaş aydınının (sağ-sol) müşterek ilkesidir. Çağdaş Türk aydını ne kadar derin bilgilerle mücehhez olursa olsun, "daemon" konusundaki görüşlerinde mahalle adabından ileri gidememiştir.

TANZİMAT VE AYDINLAR (1985)

Yeni Osmanlılar'ın bir taraftan anayasacılığı ve meşruti monarşiyi överken aynı zamanda kültürel değer olarak "Şeriat"ı nasıl savunabildikleri sorusu aklımıza gelebilir. Bunun cevabı, İslam'ın yalnız bir din değil, aynı zamanda bir toplum değerleri mekanizması olarak çalıştığıdır. Müslüman için toplumsal kimlik (*identite*), yalnız kişinin toplum içindeki yerinin değil, dini inancının bir ürünüdür. İslam topluluklarında Ümmet'in kişi üzerindeki baskısı bu değerleri pekiştiren dış kaynağı teşkil eder. İç kaynak, kişinin bu değerleri içermiş olmasıdır. ... Namık Kemal'in temel düşüncesi de bu şekilde gelişmişti. Bu gereği yerine getirmek için mevcut değerler örüntüsünden, İslami toplumsal öğelerden hareket etmek, sonuca varmanın (geniş bir vatandaş kitlesinin katılımını sağlamanın) yollarından biriydi. Namık Kemal, İslam topluluklarında bu temel değerlerin ne kadar derin işlediklerini bildiği için meşrutiyetçi-monarşik eğilimlerini Şeriat'la desteklemek istemişti.

Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Tanzimat hareketinin yardımcılardanıdır. ... Tanzimat'ı başlatanların üç alanda "Laik" olarak tanımlayabileceğimiz girişimlerde bulunmuş, olmalarıdır.

Tanzimat'ta, "alim" in yerine, giderek "muallim" in yönettiği bir eğitim yaratılmıştır. Diğer iki alanı oluşturan, Şeriat dışı ilkelerle çalışan "sivil" mahkemelerin zamanla artması ve devletin bilgi birikimi için Batı'ya bakmaya başlamasıdır. Devletin bu "laik" eğilimlerini kabul ettirebilmiş olması, ulema'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çeşit "memur" statüsünde olmasına dayanır, diğer İslam ülkelerinden çok daha sıkı bir kontrole tabi olduğundan kaynaklanır. Ulema devletin emrinin dışına kolayca çıkamaz. Fakat bu "tebaiyet" in bir kötü sonucu da gözlemlenebilir: Osmanlı uleması, Tanzimat'ın "laik" eğilimleri karşısında kendi orijinal "İslamcı" fikirleriyle ortaya çıkamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda ilk basılan eserler devletin devlet memurlarını eğitmek, kültürlerini artırmak için seçtiği eserlerdi. 1840'larda devletin basım alanındaki tekeli kalktı ve bundan sonra hususi şahısların seçtiği eserler, basılmaya başlandı.

Kısmen Yeni Osmanlıların çabaları sonucunda ortaya çıkan ilk Osmanlı Anayasası hükmü, bilindiği gibi, uzun sürmedi. 1877'nin sonlarında toplanan Osmanlı parlamentosu, 1878 Şubat'ında feshedildi. Bundan sonraki yıllar genellikle bir çeşit aydın kıyımı olarak değerlendirilmiştir. Bu hüküm ancak kısmen doğrudur.

Padişahın Batı fikirlerini sansüre tabi tutmasının önemli bir dayanağı da halk katlarından geliyordu. Daha Tanzimat'ın başlangıcından beri "Frenk" adetlerinin imparatorluğa girmesine karşı halk arasında bir tepki belirmişti. Yeni Osmanlılar "halkçı" oldukları oranda bu tepkiye katılmışlar ve propagandalarında onu kullanmışlardı.

II. Meşrutiyet'e geldiğimiz zaman "aydın", halktan bir oranda şüphelenen, halkın da şüphelendiği bir kişidir.

Aydın-halk ikiliğinin iki önemli nedeni vardır. Her kültürde halk katları "devrimci" değil, "muhafazakar" dır. Bunun bir sebebi topluluğun alt tabakalarındaki fakirliğin kendi başına bir "belirsizlik" ortamı yaratmasıdır. ... İslam toplulukları toplum ve ahlak değerleri konusunda sonuna kadar eleştiriye açık değildir. İslami topluluklarda halk katlarındaki inançlar bu darlığı yansıtır. Oysa "kritik söylem kültürü" nün en derinde yatan ögesi, eleştirinin hiçbir yerinde durulamayacağıdır. Batı kültüründeki bu "açık"lık, İslam topluluklarında derhal bir "çarpıklık" olarak algılanır.

Batı aydınının toplum-kişi ilişkileri konusundaki düşüncelerine bakarsak, onun *endividualizm* olarak tanımlayabileceğimiz bir özelliğe yüksek değer verdiğini görürüz. Bunun bir anlamı, üzerinde durduğumuz eleştirel tutumun grup değerlerinden soyutlanması, aydının eleştirisini grubun "içinden" değil, grubun kolektif niteliğinin ağırlığını üzerinden atarak yapmasıdır.

Makedonya'da 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlılara karşı çete teşkilatları kurulmuştu. Bulgarların da destekledikleri bu hareketi bastırmak için gönderilen subaylar burada komitecilere karşı "komitecilik" esaslarını uygulamak zorunda kaldılar. 1908 Devrimi böyle bir eylemciliği göze almaya alışmış kişiler tarafından gerçekleştirildi. ... İmparatorlukta "komiteci aydın" – "fikir aydın" şeklinde iki küme belirdi. Atatürk'ün başarısı, bir bakıma bu iki grubu birleştirebilmiş olmasındandır.

DEMOKRASİ VE AYDININ MESULİYETİ (1954)

Hitler'in iktidara geçmesini sağlayan amiller arasında en mühimlerinden bir tanesi Alman aydınlarının politikayı bir hayli kirli bir alışveriş telakki etmiş olmalarıdır.

Demokratik politika, demokratik kelimesinin ifade ettiği bütün terakkilere rağmen, esasında bir cemiyetin içindeki menfaatlerin ne surette taksim edileceğini tayin eden ameliyedir.

Anglo-Sakson memleketlerinde "vatandaş" karşılığı olarak kullanılan *citizen* "şehir sakini" tabiri bile iki alem arasındaki farkı gösterir. Gelişmiş demokrasilerde kendi kendini idare faaliyeti, bir şahsın, içinde bulunduğu mahdut cemaatin işlerini düzenlemesi ile başlar. Politika faaliyetinin tedvin edildiği ikinci, milli plana gelince, tarihi mirasımız şüphesiz ki demokrasiye mesul bir fert olarak iştirakimizi zorlaştırmıştır.

AYDINLARIMIZ VE TENKİT - TARİHİ BİR İZAH DENEMESİ – (1956)

Dr. Turhan Feyzi oğlu'nu Türkiye demokrasisinin karşılaştığı tehlikeleri sayarak meseleyi şöyle vazediyor: "Türkiye'de demokrasi için asıl tehlike, "aydınların ihaneti"dir."

Bu tabiri "keşfeden" Julien Benda isminde bir Fransız mütefekkiridir. Benda, 1930 senelerinde Aydınların İhaneti ismini taşıyan bir kitapta, modern devirlerde ortaya çıkan diktatörlerin sistematik bir aydınlar muhalefeti ile karşılaşmadıklarından dolayı inkişaf edebilmiş olduklarını ve bu durumun Avrupa'da ilk defa vaki olduğunu ileri sürmüştür.

Kendi tarihimizde aydınlarımızın buna benzer bir hareket tarzına rastlamak zordur. Rastlanmadığı gibi de, bizde bu tutumun aksine bir cereyanın mevcudiyetini gösteren başka işaretler de vardır. ... Cemiyet tarafından dahi kabul edilmeyip tenkit edenlerin, eşine ender rastlanır tazyiklere maruz bulundurulmaları ve kendilerine derhal vatan haini etiketinin yapıştırılmasıdır. Siyasi davranışımız bakımından, gene aynı meselenin bir üçüncü cephesi de aydınlarımızın siyasetle ilgili bir mevzuda bir tenkitten buldukları zamanlar dahi kolayca bir "kompromi" kabul etmeleri, prensiplerine sadık kalmamaları ve bugün "siyah" diyen bir politikacının yarın "beyaz" demesi ihtimalinin daima mevcut oluşudur. ... *İnançlardan cayma kabiliyeti.*

İslam Uleması'nın mukavemet mevzuunda takındıkları tavır aşağıdaki öğütten anlamak mümkündür:

Allah'ın huzuruna çıktığın zaman de ki: "Ya rabbim, bize peygamberler gönderdin ve senin izinle onlara itaat ettik, ve başımıza halifeler koydun ve izinle onlara itaat ettik ve hükümdarlarımız emir verdiler ve senin uğrunda onlara itaat ettik" ve Allah size şu cevabı verecektir: "Hakikati söylüyorsunuz, mesuliyet onlara aittir ve size terettüp etmez."

İşte bu İslam-Osmanlı ananesinden dolayıdır ki bizde eskiden beri devleti tenkit etmek ihanet sayılmıştır. ... Aslında Yeniçeri hareketlerini gene aynı aydınların hareket hattı muvacehesinde izah etmek mümkündür; bir meşru mukavemet teorisi olmadığı için, tenkide karşı tahammülsüzlük gösterildiği için, normal olarak aydınlardan gelecek olan ve ikaz vazifesini görecek olan münferit mukavemet hareketleri kendini gösterememiş, tabasbus ve

dalkavuklukla örtölmeye çalışılan idarecilerin hataları zamanla memleket içinde o derecede elim neticeler doğurmuştur ki, biriken tazyik neticesinde her defasında bir Yeniçeri isyanı çıkmıştır. Gene Abdülhamid devrinde aydınlar, faaliyet göstermekle beraber, doğru addettikleri prensiplerin her ihlal edildiğinde kütle halinde mukavemet edemedikleri içindir ki Abdülhamid'e karşı yöneltilen hareketi askerlere kaptırmışlar ve ikinci meşrutiyetimizin bir "junta" (askeri liderler partisi) diktatoryası, ile, az bir zaman içinde sona ermesine sebep olmuşlardır.

Bundan alınacak dersler pek barizdir: demokrasi sonuna kadar müdafaa edilen bir prensipler rejimidir, bu gibi bir mukavemet hakkı tanımayan, fertleri kompromiler yapmaya zorlayan idareler, kendilerini bu tenkitlerden sıyırlar, fakat tenkitlerin ortadan kalkmasından dolayı ilerde çok daha elim neticelerle karşılaşırlar.